

OSMANLI DÖNEMİ SİVAS ŞEHRİNDE SUR, SARAY, MAHALLELER VE SOSYO-KÜLTÜREL ESERLER

Sivas, Orta Anadolu'da Kızıl Irmak havzasının denizden uzak bir yaylası olan, Meraküm yaylası üzerinde, yaklaşık 1275 metre yüksekliktedir. Meraküm yaylası eteğinden itibaren, hafif bir meyil ile alçalan zemin üzerinde ve nehre üç km. uzaklıkta kurulmuştur. Meraküm yaylası ve dağından gelen Murdar ve Kale Irmak ile şehrin bir bakıma doğu sınırını oluşturan Mısıml Irmak arasında kalan bölge, şehrin asıl kuruluş sahasını teşkil eder¹.

İklimi, bitki örtüsü ve buna bağlı olarak mahsulleri, bulunduğu sahanın şartlarına uymaktadır. Denizin tesirinden uzak ve dağlarla ayrılmış olması sebebiyle, sert bir kara iklimine sahiptir. Sivas şehri yazları çok sıcak ve az yağışlı, kışlar çok soğuk ve karlıdır. Şüphesiz iklim, coğrafya ve tarih karşılıklı olarak birbirleriyle etkileşim içerisindeyler. Tarihi meydana getiren ve coğrafya üzerinde yaşayan insan, bu şartlara bağımlı olarak hayatını idame ettirir². Sivas şehrinin iklim ve coğrafyası da aynı ölçüde tarih boyunca bura halkının hayat ve eserlerini etkilemiştir. Tarihten günümüze çok sayıda eser; Başta yönetim ve savunma binaları olmak üzere dinî ve kültürel yapılar, çarşı-pazar gibi ekonomik yapı ve bölgeler, toplumun barınma ihtiyacını karşılayan evler, Sivas şehrinin fiziki yapısını oluşturan unsurlardandır. Yapım ya da fonksiyonlarına göre sınıflamaya tabi tuttuğumuz bu eserlerden ilki, Yönetim ve Savunma ile ilgili yapılardır.

A-SAVUNMA ve YÖNETİM BİNALARI

1. Sivas Kalesi

Ortaçağ şehirlerinin surlarla çevrilmiş olması, ortak özelliklerinden olarak görülmektedir. Sivas şehrinin de, iki iç kale etrafında enine boyuna büyük bir surla çevrili bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde sur ve hisarlardan hiç bir eser kalmayan Sivas kalesinin, Roma-Bizans döneminde mevcudiyeti kesin olarak bilinmekle birlikte³, Selçuklu Sultanı I.Alauddin zamanında umerânın yardımı ile 1221 tarihinde yapıldığı kaynaklarda geçmektedir⁴. Surların temelden burçlarına kadar, iki üç arşın

¹ Günümüz Sivas şehrinin sahip olduğu bu doğal yapının tarihte de varlığı hakkında bkz. Nasuhu's-Silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Haz: H.G.Yurdaydın, Ankara 1976, s.224, 20a; M.Van Berchem-H.Edhem, *Materiaux Four un Corpus Inscriptionun Arabicerum, III, Asie Mineure I, Sivas-Divriği*, Kahire 1910; A.Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolia II*, Paris 1934.

² Maurice Duverger, *Sosyal Bilimlere Giriş*, terc.Ü.Oksay, İstanbul 1980², s.49-50.

³ Besim Darkot, "Sivas", *İ.A., C.X.*

⁴ İ.Hakkı-R.Nafiz, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s.106; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980, s.210.

büyükliğindeki yontma taşlardan yapıldığı, yüksekliğinin 20 arşın⁵, temelden genişliği 10 ve üst genişliğinin 6 arşın olduğu yine kaynaklarda görülmektedir⁶.

Düz bir alan üzerinde yapılan surların çevresinin 10500 adım ve 5 ile 7 kapısının olduğu farklı kaynaklarda yer alır⁷. 1388 tarihinde Timur tehlikesine karşı, Kadı Burhaneddin tarafından sur ve kapıların tahkim edilip, surun eteğine hendek ve hendeğin içine su doldurulduğunu biliyoruz⁸.

Şehrin batısında Kayseri yolu üzerinde Bâb-ı Kayseri (Kayseri Kapısı), doğuda Palas (halk arasında Bağdat) ve Tokmakkapısı (Erzurum Kapısı), kuzeyde Şalpur (Tokat Kapısı) ve Cancun kapısı bulunmaktadır⁹. Sur ve kapılar hakkında Şerafeddin Yezdi'de başlayan, Simeon ve Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde devam eden ve nihayet Matrakçı Nasuh, A.Gabriel'in minyatür ve planında görülen bilgiler, arşiv kayıtlarında da teyit edilmektedir¹⁰. 19. asırda da yer yer mevcudiyeti bilinen Suvas surlarından, günümüzde yer altında ve bazı eski evlerin temellerindeki blok kesme taşlarından başka bir iz kalmamıştır¹¹.

Şehri tamamen çeviren dış surların içinde iki hisardan bahsedilir ki (Evliya Çelebi, Simeon vb.), birisi normal yüzeyden 40 metre kadar yükseklikte Toprak Tepe adı verilen hisar (Kale-i Cedid olarak bilinir), Çelebi Mehmed döneminde tamir edildiği kitabesinden anlaşılmaktadır¹². Kitabesinin 821 (1418) tarihli olduğu ve Kale-i Cedid diye adlandırılan mahalleye de ismini verdiği görülmektedir. İki kapısı, bir camisi, zahire anbarı, sarnıcı, mühimmat deposu ve 40 kadar şahi denilen eski topları bünyesinde toplamaktadır¹³. Ayrıca 1814 tarihinde Alaüddin Paşa'nın yaptırdığı Saat Kulesi'de bu kale burçlarındadır¹⁴. Evliya Çelebi'nin Paşa Hisarı diye tabir ettiği, Kale-i Atfık denilen ikinci hisar ise, yine Çelebi'ye göre diğer hisara bir ok menzili mesafede (doğusunda) bulunmaktadır. Çevresinin uzunluğu 1500 adım olan hisarın, 20 kulesi, 600 duvar dışı (mazgal) ve iki kapısı vardır¹⁵. Kapılarından biri kuzeye, diğeri güneye

⁵ 1 Arşın: 24 parmak, 1 mimar arşını 0,758 mm'dir. Bkz. T.H., "Arşın", *J.A.*, C.I ve Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1922, C.II, s.437.

⁶ İ.Hakkı-R.Nafiz, *a.g.e.*, s.94 vd.

⁷ Osman Turan, Şerafeddin Yezdi'den naklen 5 kapısı olduğunu, Evliya Çelebi 7 kapısı ve A.Gabriel'in planında 6 kapı ve nihayet İ.Hakkı-R.Nafiz, 7 kapısından bahsedilir. Turan, *a.g.e.*, s.210; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.III, İstanbul 1314, s.194-199; Gabriel, *a.g.e.*, İ.Hakkı-R.Nafiz, s.94.

⁸ İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhâneddin Ahmed", *Belleten*, XXXII, (1968), s.191-245.

⁹ Bkz. Plan I.

¹⁰ Ömer Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü (1700-1850)*, Ankara 1991, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, s.15-17. Aşağıdaki dipnotlarda "Demirel, s..." olarak verilecektir.

¹¹ Fen Lisesi temelinde Sivas surlarının blok taşları tarafımızdan görülmüştür.

¹² Çelebi Mehmed b. Bayezid zamanında Akbey isimli bir kumandan tarafından tamir edilmiştir. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, s.129; Ayrıca Bkz. Demirel, s.16-17.

¹³ E.Çelebi, s.195-199.

¹⁴ Demirel, s.17.

¹⁵ Çelebi, s.195-199.

açılan kale bir bakıma dikdörtgen biçimindedir. Kaynaklarda Ahmedek¹⁶ ismiyle de anılan Kale-i Atfk (Eski Kale-Aşağı Kale), bugünkü Kale Cami (Mahmud Paşa Cami), medreseler ve hükümet konağını da içine alan bölgeye hakimdir. Ayrıca bulunduğu bölgeye ismini vermek suretiyle Kale-i Atfk mahallesi ismiyle anılmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre, dış surların etrafında olduğu gibi, Kale-i Atfk çevresinde de hendek vardır. Sivas şehri için büyük bir felâket telakki edilen Timur istilâsı, sur ve hisarlar için de aynı derecede etkili olmuştur. Ancak, Timur felâketi surların tamamen ortadan kaldırılması şeklinde değil de, önemli ölçüde tahribine sebebiyet vermiştir. Zira, 19. asrın sonuna kadar muhtelif kaynaklarda sur ve hisarların mevcudiyetlerini gösteren bilgilere tesadüf edilmektedir¹⁷.

Günümüzde ise, Sivas sur ve kalesinden sadece hafriyat çalışmalarında toprak altından çıkarılan kesme büyük taşlar ile bazı evlerin temellerinde yer alan blok sur taşları kalmıştır.

2. Beylik Sarayı (Paşa Sarayı) ve Mahkeme Binası

Sivas şehrinin fiziki yapısı içerisinde önemli bir yeri olan ve yönetimle ilgili fonksiyonların gerçekleştirildiği bina olarak beylik sarayı bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin Paşa Sarayı olarak tabir ettiği Sivas Beylerbeyi veya Valilerinin oturduğu sarayın, Kale-i Atfk'de yani Paşa Hisar'ında bulunduğu bilinmektedir¹⁸. Günümüzdeki vilayet binasıyla aynı mekanı paylaşması da muhtemeldir.

Sivas Beylik Sarayı hakkında ilk bilgilere Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesi vasıtasıyla ulaşıyoruz. Çelebi, Murtaza Paşa'nın mevcut olan saraya bazı ilaveler yaptırdığını nakletmektedir¹⁹. Kanaatimize göre, sicillerde 1813 yılında rastladığımız ve oturulamayacak durumda bulunan paşa sarayı bu olsa gerekir. Bu tarihte Sivas valisinin oturması amacıyla yeni bir saray inşaatı için 75000 kuruş keşif bedeli tespit edilmiştir²⁰. 1813 tarihinde yapımına başlanan yeni sarayın, 1816 yılında 110000 kuruşa tamamlandığı ve masrafının Sivas eyaletine tevzi edilerek tahsili için ferman gönderilmiştir²¹. Beylik Sarayı'nın Kale Kapısı civarında ve Saray Cami olarak nitelendirilen ve 1927 tarihinde yıktırılan Osman Paşa Cami ile birlikte bugünkü Hükümet Meydanı'nda bulunduğu bilinmektedir²². Ayrıca, Beylik Sarayı'nın zemini için, Baltacı Mehmed Bey ve Zaralızâde evkâfına yıllık icâr ödenmektedir²³.

Yeni yapılan sarayın, başta vali ve ailesince kullanılan bir harem odası, bir yatak odası, bir camekan ve vasfı belirtilmeyen dört ayrı oda ile birlikte görevlilerin kullandığı

¹⁶ Ahmedek (Açmedek): Kaleler içerisindeki hisara denilmektedir. Konya ve Sivas'ın iç Kalesine Ahmedek denir. Bk. Halil Edhem (Eldem), *Kayseri Şehri*, Hz.K.Göre, Ankara 1982, s.22-32; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir Defteri* 287, s.325-338.

¹⁷ Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü, *Defter No: 2*, s.8; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1966, s.154; VGMA, 731, s.59-61.

¹⁸ VGMA. 58, s.214; Demirel, s.18.

¹⁹ E.Çelebi, s.195-199.

²⁰ Demirel, s.18; SŞS 10, s.82.

²¹ SŞS. 10, s.82-84.

²² VGMA. 58, s.214.

²³ SŞS. 16, s.6, 64.

kırk civarında odası vardır²⁴. Saray görevlilerinden olan İçoğlan Başçavuş, Alemdar Ağa, Buhurdan Ağa, İbrikdar, Makremeci Baş, Cebhaneci Baş, Kilerci Baş, Seccadeci Baş, Duhancı Baş, Kapucular Kethüdası, Mühürdar Ağa, İmam Efendiye ait odalar vardır. 1824 tarihi ve sonrasında vali sarayının tamir ve benzeri masrafları için halktan para toplandığı da kaynaklarda geçmektedir²⁵.

Osmanlı şehirlerinde valilerin saraylarına mukabil, kadınların konakları ya da mahkeme binaları vardır. Sivas mahkeme binası da, kendi ismiyle anılan Mahkeme Çarşısı içerisinde bulunuyordu²⁶. Mahkeme binasının ilk yapım tarihi ile ilgili bilgilerden yoksun olmamıza rağmen, 18. asrın ikinci yarısı ve 19. asırda mevcudiyeti hakkında kaynaklarda kayıtlara tesadüf edilmiştir²⁷. Yine mahkeme binasının tamiriyle ilgili her türlü masraflı şehir halkından toplanan vergilerle karşılanmaktadır. Mahkeme binasından günümüze bir iz kalmamakla beraber, Mahkeme Çarşısı ismini muhafaza etmektedir.

B-MAHALLELER

Osmanlı şehrinde mahalle, sadece fizikî bir mekan olmaktan öte, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyo-kültürel, ekonomik, dinî ve hatta siyasî dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı bölgedir²⁸. Başka bir ifadeyle, aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir. Sivas şehri de Selçuklu'dan günümüze belirtilen özelliklere sahip mahalleleri bünyesinde toplamıştır. Kaynaklarda Osmanlı öncesine ait, yani Selçuklu, İlhanlı ve Eretna döneminde olmak üzere toplam 13 mahalle ismine rastlanmıştır²⁹. Selçuklu döneminde parlak bir kültürel ve iktisadi dönem geçiren Sivas şehrinin, mahalle ve nüfus sayısının çok daha fazla olduğu düşünülmelidir. Ancak, tespit edilen 13 mahalle ismine Osmanlı döneminde rastlanılmamakla birlikte, farklı isimlerle miras olarak kaldığı şüphesizdir. Bu arada, şehrin ekonomik ve kültürel cephesinde önemli bir tahribat yapan Timur felâketinin mahalleler ve demografik yapısında meydana getirdiği olumsuz etkilerini de göz ardı etmememiz gerekir.

Sivas mahalleleri hakkında Osmanlı dönemine ait ilk bilgilerimiz, 1454-1455 Fatih Sultan Mehmed döneminde 16 mahalle isminin yer aldığı tapu-tahrir kayıtlarıdır³⁰. Bir bakıma günümüz Sivas'ının temelini oluşturan bu mahalleler, bugünkü Hükümet Meydanı, Erzurum Yolu üzerindeki Mısmıl İrmak köprüsü (Tokmak Kapı civarı) ile istasyon caddesi sonundaki Ray Lojmanlarını da içine alan üçgen içerisinde geniş bir alana yayılmış durumdadır. Bu geniş alana rağmen az sayıda mahalle ve nüfus söz konusudur. Genellikle mescidler etrafında oluşan Fatih devri mahallelerinin isimleri; Mescid-i Hoca Ulu Bey, Mescid-i Hoca Hüseyin, Mescid-i Hoca İmam,

²⁴ ŞŞS. 13, s.98.

²⁵ Demirel, s.19; ŞŞS. 16, s.6.

²⁶ Ömer Demirel, *II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, Ankara 1989, s.182.

²⁷ Demirel, s.19.

²⁸ Demirel, s.21; Ayrıca Bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV (1984), s.69-78.

²⁹ Bkz. Demirel, s.23.

³⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir Defteri 2*, s.466-479.

Mescid-i Hacı Emir Mahmud, Mescid-i Paşa Bey, Mescid-i Cami (Ulu Cami), Mescid-i Tokmak, Mescid-i Palaslu, Mescid-i Medrese (Gök Medrese), Mescid-i Şeyh Çoban (Şeyh Çoban Zaviyesi), Zilkar (Dülger), Bazar Kapusu, Keşiş Mahtar, Nurmuş Keşiş, Meksat Keşiş ve Cemaat-i Gariban olup müslim ve gayrı müslimlerin yaşadığı mahallelerdir.

Cami-i Kebir ya da Ulu Cami mahallesi başta olmak üzere, Hoca İmam, Gök Medrese, Şeyh Çoban, Paşa Bey gibi mahalleler aynı isimle, diğer bazıları ise farklı isimler almak suretiyle günümüze kadar gelebilmişlerdir³¹. İsmi Ulu Cami'den aldığı bilinen Mescid-i Cami mahallesi, mevki itibarıyla Kale-i Atik'in alt (güney) tarafında ve çarşılarla birleşik, merkezî bir yerdedir. İlk dönemler için, şehirde Cuma kılınan ilk ibadetgâh olduğunu sandığımız Ulu Cami'nin dinî ve idarî açıdan merkezî bir özelliğe sahip olması da mümkündür. Osmanlı dönemi boyunca Ulu Cami veya Cami-i Kebir ismiyle kayıtlara geçen mahalle, Cumhuriyet döneminde Ulu Anak olarak varlığını sürdürmüştür. Diğer mahalleler ise, ileri gelen devlet ya da din adamlarının yahut zengin kimselerin yaptırmış oldukları mescidlerin isimleriyle kayıtlıdır. Bazı mahalleler ise, gayr-ı müslim mahalleleri olup, keşiş ismiyle anılanlar, daha sonraki yıllarda türkçeleştirilmiştir.

1454-55 tarihinde yapılan tahrir neticesinde, Sivas şehrini meydana getiren 16 mahallede toplam müslim ve gayr-ı müslim hane sayısı 567 olarak belirlenmiştir³². Hane sayısının az olmasının görünen en önemli sebebi, Timur felâketi olsa gerekir. Mahallelerin sahip oldukları hane sayılarının birbirlerine göre farklı oldukları, tüm Osmanlı dönemi boyunca gözlenmektedir. En küçük mahallenin 1454-55'teki hane sayısı 9 iken, en büyük mahallenin 67 haneye sahip olduğu kayıtlıdır³³.

Sivas mahalleleri hakkında ikinci önemli kayıt, 1519-20 yıllarında (Kanuni Dönemi) tutulan mufassal tahrir defteridir. Bu defter sayesinde şehrin, ilk tahrirden 65 yıl sonraki mahalleleri ve nüfusu hakkında bilgilere ulaşılabilir. Fatih döneminde başlayan imâr ve iskân faaliyetlerinin bu dönemde daha da hızlanmak suretiyle, mahalle sayısının 20'ye ve şehir nüfusunun ise büyük bir artışla 1327 haneye çıktığını görüyoruz³⁴. Bu tarihte teşekkül etmiş olan 6 yeni mahalleden üçü doğrudan mescid ismiyle yazılmıştır. Diğer üç mahallenin de normal olarak birer mescid ya da benzeri bir dini müessese etrafında teşekkül etmiş olması gerekir. Yeni kurulan mahalleler, Yenice Mescid, Himmet Sofu Mescidi, Mescid-i Ganem, Billur, Karagedük ve Emir Ali Hacı isimleriyle kaydedilmiştir. Yeni kurulan mahallelerden Billur mahallesinin 1500-1501 yıllarında inşa edildiğini tahmin ettiğimiz bir mescid etrafında oluştuğunu görüyoruz³⁵. Aynı mescidin yeni binası içindeki kitabesi ve aynı isimle anılan mahallesi hala mevcudiyetini sürdürmektedir. 1576 tarihli Evkâf-ı Rum Defteri'nde de Mescid-i Mahalle-i Billur ismiyle yer almıştır³⁶.

³¹ Bkz. Demirel, s.23-33.

³² Demirel, s.224.

³³ BOA.TTD. 2, s.466-479.

³⁴ BOA. TTD 79, s.507-520; Demirel, s.224.

³⁵ Günümüzde Pulur olarak geçmektedir.

³⁶ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, *Defter-i Evkâf-ı Rum*, 583, s.14-15.

Kanuni Dönemi yeni kurulan mahallelerden Himmet Sofu Mescidi Mahallesi, şehrin Abdulvahab Gazi yönünde en dış mahallesi olma özelliğini korumuş ve günümüzde Mısmıl İrmak mahallesi adını almıştır. Himmet Sofu Mescidi 1743'lerden itibaren cami haline gelmiş ve günümüzde yeni binasıyla varlığını halen devam ettirmektedir³⁷. Günümüzde Billur mahallesi sınırlarında kalan Ganem mahallesini ise, Sivas civarında bulunan Ganem Köyü'nden gelenlerin iskân edildiği bir mahalle olarak tahmin ediyoruz.

16. yüzyıl Sivas mahalle ve nüfusunun hızla arttığı ve bir bakıma günümüz Sivas'ının temellerinin atıldığı dönem olarak nitelenebilir. 1553-54 yıllarında yapılan yeni bir tahrir neticesinde, mahalle sayısı 32'ye (2 cemaat ve kale müstahfızları hariç) ulaşmıştır³⁸. Aynı şekilde şehir nüfusu da yüzde yüzü aşkın bir artışla 2379 haneye çıkmıştır. Mahallelerin şehir coğrafyasına dağılımında da daha önce belirttiğimiz üçgenin (Hükümet Meydanı-Kayseri Kapısı, Erzurum Yolu Üzerindeki Mısmıl İrmak Köprüsü) dışına taşmak suretiyle, yeni iskân sahaları açılmıştır³⁹. Yeni kurulan mahallelerin biri hariç tamamı mescidlerin çevresinde bulunmakta ve onların isimleriyle anılmaktadırlar. Bunlardan ilki, Mahalle-i Mescid-i Veled Bey olup, bulunduğu mevki için "der kurb-ı Paşa Hamamı" kaydı vardır. Kale-i Cedid (Toprak Kale)'in Ulu Cami'ye bakan yönünde ve Hasan Paşa Hamamı (günümüzde Eski Hamam) çevresinde teşekkül eden mahalleye ismini veren mescidin kurucusu hakkında, 1576 tarihli Defter-i Evkâf-ı Rûm'da kayıtlı bazı bilgiler açıklayıcı mahiyettedir⁴⁰. Söz konusu defterde kayıtlı "Vakf-ı Mezâr-ı Veled Bey b. Emrullah" ve ardından "der nezd-i Hamam-ı Hasan Paşa ve çeşme-i der hâne-i Veled Bey" şeklindeki bilgiler, kurucu vâkıfın ve babasının ismini, söz konusu hamamın Hasan Paşa'ya âit olduğunu ve ayrıca, aynı yerde Veled Bey'e âit bir çeşme ve evin bulunduğunu haber vermektedir⁴¹. Veled Bey Mescidi'nin 1762 tarihinde hâlâ ayakta ve kullanılır vaziyette olduğunu, Veled Bey Mahallesi'nin ise, Cumhuriyet dönemine kadar varlığını muhafaza ettiğini, daha sonra Câmî-i Kebir Mahallesi ile birleştiğini biliyoruz⁴².

Yeni kurulan mahallelerden bir diğeri, mescid ve zaviye çevresinde oluşan Mahalle-i Mescid-i Ahmed Subaşı, diğer ismiyle Ali Üryan ve 1700 tarihinden sonra Üryan-ı Müslim adıyla anılan mahalledir. Günümüzde ise, Murdar İrmak'ın yanında yer alması sebebiyle Sularbaşı mahallesi adını almıştır. Bu dönemde kurulan mescid ve mahalleler daha çok Abdulvahab Gazi, Kale-i Atık ve Palas Kapusu arasındaki bölgede yoğunlaşmıştır⁴³. Palas Kapusu yanındaki Şahkulu Mescidi, 1528-1554 yılları arasında Şahkulu Çelebi tarafından inşa edilmiş ve çevresindeki mahalleye de ismini vermiştir. Diğer mahalleler de, Hamurkesen, Mescid-i Hacı Zahid, Mescid-i Mevlânâ Mehmed, Mescid-i Musa, Mahalle-i Cedîd ismiyle adlandırılmış ve şehrin kuzey-doğu

³⁷ Demirel, s.38.

³⁸ Demirel, s.224; BOA. TTD, s.325-338.

³⁹ Demirel, s.40, 247.

⁴⁰ TKGMA, 583, s.17.

⁴¹ TKGMA, 583, s.17; Ayrıca 931 (1524) tarihli Lala Sinan Paşa Vakfiyesinde şahidler arasında Veled Bey b. Emrullah Çelebi ismi kayıtlıdır. Bkz. "Lala Sinan Paşa'nın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi", VD, X (1976), terc.R. Şeşen, s.338-343.

⁴² Demirel, s.42.

⁴³ Demirel, s.43, 247.

istikametinde ve Abdulvahab Gazi yönünde kurulmuşlardır. Bahsi geçen mescidlerin, genel olarak 16. asrın ilk yarısı ortalarından itibaren kuruldukları ifade edilebilirse de, bunların tek tek ne zaman kurulduklarını kesin olarak tespit edemiyoruz. Fakat, kurucularının isim ve lakaplarıyla anıldıklarını söyleyebiliyoruz.

Sivas mahalleleri ve dolayısıyla iskânı hususunda, 1574 tarihli mufassal tahrir defteri ve bunu tamamlayan 1576 tarihli evkâf defteri, tahrir döneminin son örneklerini oluştururlar. Defterler incelendiğinde edinilen ilk intibâ şehrin imâr ve iskânında, 1553-1554 öncesinde başlayan hızlı gelişmenin, geçen 20 yıl içinde artarak devam etmiş olmasıdır. İmparatorluğun bilhassa Anadolu yakasındaki şehirlerin nüfus ve mahalle sayılarında benzer gelişmeler söz konusudur⁴⁴. Sivas'taki mahalle sayısının 40'a ulaştığı ve şehir nüfusunun yaklaşık bir önceki tahrir göre 1000 hane arttığı görülmüştür⁴⁵. 16. asrın ikinci yarısında isimleri ilk defa kaynaklara geçen mahalleleri şöylece sıralamak mümkündür. Şehir merkezinden Murdar Irmak boyunda, kuzeye doğru ilk teşekkül eden mahalle Baba Üryan mahallesidir. Büyük bir ihtimalle bir derviş olduğunu tahmin ettiğimiz, Baba Üryan'ın kimliği ve faaliyetleri hakkında herhangi bir malumatımız bulunmuyor. 1700'lerden itibaren Üryan-ı Zimmi ve Üryan-ı Müslim mahalleleri içerisinde yer alan Baba Üryan mahallesi, günümüzde Sularbaşı ismiyle geçmektedir. 1574 tahririnde kurulan bir başka mahalle, şehrin kuzeyinde Cancun Kapısı'ndan ismini alan Cancun Mahallesi'dir. Aynı zamanda bu mahallere iskân edilenlerin, Zara'ya bağlı Cancun karyesi ahaliileri oldukları ihtimali de söz konusudur⁴⁶. Yine aynı bölgede kurulmuş bulunan Ali Baba Mescidi ve Zaviye-i Ali Baba mahalleleri vardır ki, haklarında oldukça fazla bilgiye sahip bulunuyoruz⁴⁷. Günümüzde ise, Ali Baba Mahallesi olarak hâlâ mevcudiyetlerini sürdürmektedirler. Sirkeli Mescidi, Mescid-i Firdevs Bey, Sarı Şeyh (nâm-ı diğer Hoca Araste) mahalleleri de bu dönemde kurulmuş bulunan diğer mahallelerdir.

1574 tarihinde Sivas şehir nüfusu 3376 haneye ulaşmış ve bir bakıma Osmanlı hakimiyetinin Sivas'a damgasını vurmaya başladığı bir dönem olmuştur. Zira, şehir için önemli sayılacak eserler bu dönemde yapılmış ve tüm müctemilâtıyla birlikte kültürel, ekonomik ve sosyal açıdan şehrin imarı ve halkın ihtiyaçları karşılanmıştır⁴⁸.

Sivas şehri için 1574 tarihi, toplu bilgiler açısından önemli görülen tahrir döneminin sonu olmuştur. Bu nedenle şehir hakkında ve bilhassa mahallelere ait bilgiler bu tarihlerden sonra azalmaya başlamıştır. 1600 tarihinden itibaren yüzyılın ilk yarısında Bayram Paşa'nın (Sadrazam) su vakfı, 1650'lerde Evliya Çelebi Seyahatnâmesi ve yüzyılın sonunda 1693 tarihli muhasebe kaydı, Sivas şehri mahalleleri ve diğer eserleri

⁴⁴ Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *IJMES*, VII (1976), s.21-57.

⁴⁵ Demirel, s.224.

⁴⁶ Bkz. F.Başel, *Sivas Bülteni*, Sivas 1935, s.136; *Türkiye Dahiliye Nezareti, Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Ankara 1928, s.682.

⁴⁷ TKGMA. *TTD*. 14, s.14; VGMA. 2141, s.42; Ayrıca Saim Savaş, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul 1992.

⁴⁸ 1553 sonrasında şehre Hasan Paşa Cami ve Hamamı, Mahmud Paşa Cami ve Hamamları, Behram Paşa Hamam ve Hanı ve diğer akarlar yaptırılmıştır.

hakkında en teferruatlı bilgileri içerir⁴⁹. Evliya Çelebi, şehrin 40 mahalle olduğunu belirtmekle beraber, bunlardan Ulu Cami, Hacı Zahid, Palas, Billur, Şeyh Çoban ve Kaleardı gibi eski mahallelerinin yanısıra ilk defa adı geçen Ağcabölge, Bâb-ı Kayseri, Örtülüpınar, Baldırbazarı, Oğlançavuş, Ağadeğirmeni (Akdeğirmen), Bezirci Tarlası, Çarşu ve Meydan mahallelerinin isimlerini vermektedir⁵⁰. Evliya Çelebi haricindeki 17. asır kaynaklarında Küçük Bengiler, Balak ve Temürcülerardı mahallelerinin isimlerini ilk defa görüyoruz⁵¹.

1574-1700 tarihleri arasında şehrin büyümesi, genelde kuzey, kuzey-batı ve doğu yönünde, boş alanlarda yeni mahalleler kurulmak suretiyle devam etmiştir. Kurulan yeni mahallelerden Küçük Minare, Temürcülerardı, Örtülüpınar ve Akdeğirmen gibi mahalleler çevrelerinde bulunan diğer bazı mahalleleri de sınırlarına katarak mevcudiyetlerini günümüzde de sürdürmektedirler.

Evliya Çelebi, mahallelerin yanısıra Sivas şehir nüfusunu da seyahatnâmesinde 6060 hane olarak vermektedir. Ancak diğer resmî arşiv vesikalarından tespit edilen rakamlara göre biraz fazla görünmektedir. Sivas nüfusu hakkında 17. asır seyyâhlarından Simeon'un vermiş olduğu 10-15 bin hane sayısı da, yine resmî kaynakların çok üzerindedir⁵².

Sivas şehri mahalleleri ve iskânıyla ilgili olmak üzere, 1693-1787 tarihleri arasındaki dönem için Hurufat Defterleri ve 1787-1850 tarihleri arasında ise, Şer'î Mahkeme Sicilleri temel kaynaklarımız durumundadır. Hurufat Defterleri'nin kaynaklık ettiği yaklaşık bir asra yakın bir zaman dilimi içinde 17 yeni mahalle ismine rastlıyoruz. Bunlardan bir kısmı, eski mahalle isimlerinin değişmesi suretiyle iskân edilmiş alanlarda, çoğunluğun ise, boş bölgelerin iskân neticesinde teşekkül ettiği anlaşılmaktadır⁵³. Yeni kurulan 17 mahalleden 11 tanesi, şehrin dış çevresini meydana getiren mahalleler olurken, bu çerçevede günümüzde dahi kısmen muhafaza edilmektedir. Yeni mahallelerin bir kısmının çevre köylerden gelenlerce kurulduğu anlaşıyor. Bir kısmı da coğrafi özellikte isimler taşıyor. Ancak, mescid veya mescid bânilerinin isimlerini taşıyanların çoğunlukta olduğu görülüyor. Ayrıca, şehrin en kalabalık mahallelerinin bu dönemde kurulanlar arasında bulunması bir bakıma şehirdeki nüfus kesafetinin merkezden dışa doğru kaymış olduğu fikrini veriyor. Fakat, burada kenar mahallelerin iskân sahalarının merkezdeki mahallelere göre oldukça fazla olduğu gerçeğine dikkat edilmelidir.

İsmi bu dönemde ilk defa geçen ve şehrin kuzeyinde Murdar Irmak boyunda bulunan Kösedere-i Müslim ve Kösedere-i Zimmi mahalleleri ile kuzey-batı yönünde Ece, Kurt Mescidi mahalleleri en dış mahalle özelliğini gösterirler⁵⁴. Şehrin, yine kuzeyine doğru merkeze yakın Bahtiyar Bostanı Mahallesi ve hemen onun daha ilerisinde, Gökçe Bostanı Mahallesi günümüzde de aynı isimle anılmaktadır. Şehrin kuzey-doğu yönünde, Ferhat Bostanı. Keçi Bula (Keçi Bulan), Hacı Veli ve Abdulvahab

⁴⁹ Bkz. SVBMA. 1, no:303; Evliya Çelebi, s.195-199; BAO. *Maliyeden Müdevver 3687*, s.16-17; Ayrıca bkz. Demirel, s.52 vd.

⁵⁰ Çelebi, s.195-199.

⁵¹ Demirel, s.53-55.

⁵² H.D.Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1609*, İstanbul 1964, s.88.

⁵³ Demirel, sb.55-56; Ayrıca bkz. Plan I.

⁵⁴ Demirel, s.56-58; Ayrıca bkz. Plan I.

Gazi istikametinde Kılağuz mahalleleri ile doğu yönünde Kircuk (bazı dönemlerde Kayırcuk) mahallesi 18. asır mahalleleri arasında yer almıştır⁵⁵. Sivas şehrinin daha yavaş iskâna açılan güney kısmında ise, İmaret ve Kabalı mahalleleri sınır mahalle olma özelliğini gösterirler⁵⁶.

Şer'îye Sicilleri'nin kaynaklık ettiği 1787 tarihinden itibaren 55 mahalleden oluşan Sivas şehrinin, 1850 tarihinde 59 mahalle sayısına ulaştığını görüyoruz⁵⁷. İsimlerine yeni rastladığımız mahallelerden önemli bir kısmının, şehirde bilinen bazı eserlerden isim aldığı dikkati çekmektedir. Bunlardan Kale-i Atık, Kale-i Cedîd, Abdulvahab Gazi ve Zaviye-i Ali Baba mahalleleri ilk olarak sıralanabilir. Ayrıca, Osman Paşa, Hamamardı, Kilise, Hacı Mahmud mahalleleri de, cami, mescid ve hamam gibi eserlerden isimlerini almışlardır⁵⁸.

16. asrın sonlarından itibaren, 19. asır ortalarına kadar geçen dönemde, mahalle sayısında görülen artışın şehir nüfusunda da görüldüğünü söylemek mümkün değildir. Zira, aradan geçen 300 yıla yakın bir döneme rağmen 1574'te 3376 olan hane sayısı, 1827 ve 1831 tarihlerinde 3830 haneye çıkabilmiştir⁵⁹. Osmanlı tarihi demografi araştırmalarında kullanılan hane karşılığı 5 sayısı ile çarpıldığında, Sivas şehir nüfusunun 17 bin ile 20 bin arasında değiştiği söylenebilir⁶⁰. 18. asır sonları ile 19. asır boyunca Avrupalı seyyahlardan birkaçı dışında, Sivas nüfusu hakkında gerçeğe yakın olmayan rakamlar verilmiştir⁶¹. Bunlar 6 binden başlayarak 50 bine kadar değişmektedir.

1870 tarihinden sonra farklı kaynaklar, Sivas şehri mahalle sayıları hakkında değişik rakamlar veriyor. 1287 (1870) tarihli Sivas Vilayeti Salnâmesi mahalle sayısını 59 olarak verirken, 1293 (1876) tarihli diğer salnâme 62 olarak vermiştir⁶². 1870 tarihli başka bir kaynakta ise, mahalle sayısı 83 olarak gösterilmiştir. 1885 tarihinden başlayan, 1890, 1902 ve nihayet 1910 tarihli Sivas Nüfus Defterleri'nde ise, diğerlerine göre daha muteber olarak gördüğümüz 55-60 arasında değişen mahalle sayısı kayıtlıdır⁶³. Yaklaşık 50 yıllık bu dönemde, isimlerine rastladığımız yeni kurulan mahalleler şunlardır. Şehrin batı yönünde, Selimiye, Uzunyol, Hanlı, İbtidaiye, Hamidiye ve Kadı Burhan mahalleleri, kuzey ve kuzey-batıda Çiçekli, Mescidli, Çavuşbaşı, Abadan, Bezirci Tarlası, Cedid-i Kebîr, Cedid-i Sagır, Muradiye, İcadiye, Höllüklük, Tavra, Mehmed Paşa, Pünzürük, Kaput Bağçe ve doğu yönünde Zincirli

⁵⁵ Bkz. Plan I.

⁵⁶ Bkz. Plan I; Günümüzde dahi aynı özelliğe sahiptirler.

⁵⁷ Demirel, s.62, 224.

⁵⁸ Demirel, s.60-61.

⁵⁹ ŞŞS. 15, s.194; 16, s.180.

⁶⁰ Hane kelimesi Tapu-Tahrir defterlerinde rastlanan evli, vergiye tâbi erkekleri ifade etmekte ve genel nüfusu hesaplamak üzere kullanılmaktadır. Bkz. Barkan, Ö.L., "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s.1-26; N. Göyünc, "Hâne Deyimi Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, İ.H. *Uzunçarşılı Hatıra Sayısı*, S.32, (1979), s.330-348.

⁶¹ 19. asrın ilk yarısı için, Fontenier, Bore, Ubcini 40-50 bin, Meaujour 6-8 bin, yüzyılın ikinci yarısı için V. Cuinet 43 bin sayılarını vermişlerdir. Bkz. İA, "Sivas", C.X.

⁶² *1287 Sivas Vilayeti Salnamesi*, s.51; *1293 Sivas Vilayeti Salnamesi*, s.122.

⁶³ Sivas İl Nüfus Müdürlüğü'ndeki 1885, 1890, 1902 ve 1910 Tarihli Defterler.

Minare mahalle isimleri ilk defa rastladığımız mahallelerdir⁶⁴. Zamanla meydana gelen bazı değişiklikler neticesinde, özellikle bazı mahallelerin birleştirilmesi sonucu 1935 tarihinde 28'e inmiştir⁶⁵.

Cumhuriyetin başlarından 1965 yılına kadar fazla bir gelişme kaydedemeyen Sivas Şehri, 30 yıllık uzun bir dönem geçmesine rağmen, 4 mahalle daha artış göstererek toplam 32 mahalleye çıkmıştır⁶⁶. Bu tarihten sonra şehrin gelişimi çoğunlukla batı ve kuzey-batı yönünde olmak üzere, kısmen doğu yönünde yeni iskan sahalarının ve mahallelerin oluşturulmasıyla devam etmiştir. 1986 yılına kadar Osmanlı dönemi sınırlarını güney cephesinde muhafaza eden şehir, Yeni Şehir Mahallesi'nin tesisıyla 1992 yılından itibaren yeni bir iskân sahasına kavuşmuştur.

Şehir coğrafyasındaki iskân bölgelerinin artmasına paralel olarak, 1993 yılı itibarıyla mahalle sayısında da önemli bir artış ile Sivas mahallelerinin sayısı 61'e yükselmiştir. Mevcut mahalleler içerisinde, toplam 25 mahalle Osmanlı dönemindeki ismiyle anılmaya devam etmektedir. Mahalle sayısının yanısıra, nüfusunda da Cumhuriyetin başlarından günümüze önemli bir artış vardır. 19. asrın ikinci yarısında 20 bin civarında olan şehir nüfusu, 1927'de 30 bin, 1940'ta 42 bin ve nihayet günümüzde ise, 200 bini aşan (nüfusuyla) orta büyüklükte bir şehir hüviyetine kavuşmuştur⁶⁷.

C-SOSYO-KÜLTÜREL ESERLER

1. Câmî ve Mescidler

Sivas mahallelerinin teşekkülünde ilk ve önemli sebep cami ve mescidler olmuştur. Zira, 1400-1700 yılları arasında şehirde bulunan toplam 66 mescid ve camiden 30'u buldukları mahallelere isimlerini vermişler, bir başka deyişle yeni mahallelerin iskân ve islâmlaşmasında merkez rolü oynamışlardır. Bu husus, 1454-1574 yılları arasındaki 5 ayrı tahrirde açık bir şekilde görülmektedir. Bu noktada, şehrin kültürel coğrafyasını tamamlayan ve şehrin oluşumunda muhtelif fonksiyonlar icra eden mescid ve camilerin sayıları nedir ve şehir coğrafyası üzerindeki dağılım nasıldır, sorusuna cevap aranmalıdır.

Günümüze kadar gelebilen Ulu Câmî ya da Câmî-i Kebir, Sivas'ın ilk ve en büyük camisi olma özelliğine sahiptir⁶⁸. Bilindiği üzere Ulu Câmî'nin yapım tarihi ve bânisi hakkında kesin bilgilerden uzak olmakla beraber, A.Gabriel ve Osman Turan Danişmendli eseri olarak belirtmektedir⁶⁹. Ayrıca, Kılıçarslan b. İbrahim tarafından Selçuklu döneminde yaptırıldığı tahmininin yanısıra, Osmanlı arşiv kaynakları ile halk

⁶⁴ Aynı Defterler.

⁶⁵ Fâhreddin Başel, s.211-212.

⁶⁶ D. Kuban, "Sivas Kentinin Tarihsel Yapısı ve Görünüşünün Korunması ile İlgili Rapor", Ankara 1952, s.28-32.

⁶⁷ Bkz. Demirel, s.63.

⁶⁸ Yapımla ilgili farklı görüşler sözkonusu olup, kesin bir tarihe sahip değildir. Bkz. Darkot, a.g.e.; Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s.201; Hakkı Acun, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", *VD*, XX (1988), s.183-220; Osmanlı Arşivlerinde ise, Sultan Alaüddin Cami ismiyle kayıtlıdır. Bkz. *Sivas Ahkam* 23, s.61; *Sivas Ahkam* 27, s.99; *Hurufat Defteri* 544, s.1.

⁶⁹ A.Gariel, *Munuments Turcs d'Anatolia II*, Paris 1934; O. Turan, s.201.

arasında Sultan Alaüddin Cami olarak geçmektedir⁷⁰. Yine Osmanlı dönemi şehrin bilinen mescidleri arasında, Mescid-i Tokmak (Hicri 733 tarihli Ahî Emir Ahmed Vakfiyesi'nde Tokmak Pazarı Mahallesi), Hoca Ulu Bey, Hoca İmam, Paşa Bey, Palaslu, Hoca Hüseyin (Şah Hüseyin) ve Hacı Emir Mahmud mescidlerinin, 1454-1455'lerde mevcudiyetleri tespit edilmekle beraber kuruluş tarihleri hakkında herhangi bir bilgimiz bulunmamaktadır. 1420 tarihli vakfiyesi bulunan Sarı Şeyh yahud diğer adıyla Hoca Araste Mescidi de Sivas'ın en eski mescidlerinden birisidir⁷¹. Bugünkü Ziya Bey Kütüphanesi civarında bulunan Sarı Şeyh Mescidi'nin bânisi olan Hoca Sarı Şeyh Es-Seyyid Pîr Ahmed Bey bin Es-seyyid Ahmed Bey tarafından aynı zamanda bir de zaviye yaptırılmıştır. Yine aynı bölgede bulunan Selman Bey Mescidi'nin (Günümüz Paşa Camisi'nin ilk bânisi) 1421 tarihli vakfiyesinin bulunduğu belirtilmektedir⁷². Yine aynı sülâleden olan, Hacı İsmail (nâm-ı diğer Kürkçüler) Mescidi'nin de aynı bölgede ve 1516 tarihlerinde yaptırıldığı kaynaklarda yer alır⁷³. Ayrıca, Abdülvahab Gazi Zaviyesi yanında, 1495 tarihlerinde bir mescidin Ahmed Paşa tarafından yaptırıldığı bilinmektedir.

Tipik bir Selçuklu şehri olan Sivas'a, Osmanlı hakimiyeti boyunca en büyük eserlerin yapıldığı dönem 16. asır olmuştur. Eserlerden ilki, şehir çarşılarının merkezinde, Meydan tabir edilen mahalde bulunan Hasan Paşa Cami'dir. Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Sivaslı Koca Hasan Paşa tarafından 972 (1564) tarihinde yaptırılmıştır⁷⁴. Halk arasında bulunduğu mevkiye izafeten "Meydan Cami" olarak nitelenen camiye, önemine binaen, vâkıf tarafından, vâiz olarak Zileli Şeyh Kara Şemseddin (Şemseddin Sivâsi) tayin edilmiştir⁷⁵. Hasan Paşa caminin yanısıra, hamam, han, ve bedesten yaptırmak suretiyle şehrin, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Kale Cami ise, III. Murad'ın vezirlerinden Mahmud Paşa tarafından 1580 (kitabesi H.988) tarihinde Kale-i Atık denilen Paşa Hisarı içinde yaptırılmıştır⁷⁶. 16. asırda yaptırılan bir başka cami ise, günümüz Belediye binasının altında bulunan Ali Ağa Cami'dir. Sivas Beylerbeyisi ve Kurşunlu Hamamı'nın bânisi (aynı zamanda yanındaki hanın da bânisi) Behram Paşa'nın oğlu Mustafa Bey tarafından 998(1589) tarihinde yaptırılmıştır.

1514 tarihli vakfiyesinden, Kerim Çavuş Ailesi (Kerim Çavuş, Mihriban Hatun, Yusuf Çavuş) tarafından, Kaleardı ve Hoca Ali Çavuş mahallelerinde birer mescid inşa olunduğunu öğreniyoruz⁷⁷. Yapılan mescidlerden Kaleardı mahallesinde bulunan hicri 1200 (1785-86) tarihinde yaptırılan yeni binasıyla günümüze kadar gelebilmiştir. 16. asırda bina edilen ve günümüze kadar mevcudiyetini koruyan Ali Baba Camisi, Rüstem Paşa tarafından 1546-47 tarihinde hocası Ali Baba için bir zaviye ile beraber

⁷⁰ Bkz. Dipnot 68.

⁷¹ BOA. *Cevdet Evkaf 16606*, 823(1420); Demirel, s.64.

⁷² Bkz. Demirel, s.64.

⁷³ İ.Hakkı-R.Nafiz, s.140.

⁷⁴ Hasan Paşa Vakfiyesi, VGMA, 1966, s.154; SVBMA, 2, s.13-16.

⁷⁵ Aynı Vakfiye.

⁷⁶ Mahmud Paşa Vakfiyesi için bkz. Mahmud Paşa b. Ali Bey b. Mahmud Bey, SVBMA, 1, No:30. Kitabesi ise 988 (1580) iken vakfiye tarihi 992 (1584)'dir.

⁷⁷ Bkz. Demirel, s.36; SVBMA, 2, s.8.

yaptırılmıştır⁷⁸. Yapım tarihini 1573 olarak vakfiyesinden öğrendiğimiz, ancak günümüze kadar gelemeyen bir başka mescid, Değirmencioğlu mescididir. Ahmed Bey bin Abdussamed tarafından yaptırılan mescid, günümüz Bahtiyarbostanı mahallesi sınırlarına dahil olan Oğlançavuş mahallesinde bulunmaktadır⁷⁹.

1700 tarihine kadar şehirde bulunan camilerden bazıları hakkında kısa bilgilerden sonra, şehrin coğrafi yapısındaki dağılımları hususunda bazı özellikler dikkatimizi çekmektedir. Cami ve mescidlerin her mahallede bir ya da birden fazla bulunmasına rağmen, belirgin olarak iki bölgede kümелendikleri gözlenmektedir. Bu bölgelerden ilki, belki de şehrin can damarı (iktisadi açıdan) hüviyetinde olan çarşılar ve çarşıların çevresinde teşkil etmektedir. Çarşıların bulunduğu bölgede, Sivas'ın en büyük ve en eski cami ve mescidleri yer almakta ve bunların sayıları 14'ü bulmaktadır. Bu tip dinî müesseselerin özellikle çarşıların bulunduğu bölgede inşâ olunmaları, herhalde tesadüf olmasa gerekir. Zira, şehirde nüfusun (erkek nüfusun) günboyu yoğunlaştığı bölgelerin çarşılar olacağı açıktır. Şehir sakinlerinin yansıra şehir çevresindeki yerleşim birimlerinden gelenlerin de doğal irtibat merkezleri çarşılardır. Ayrıca, çarşıları ve çevrelerini içine alan mahallelerin oldukça fazla nüfusa sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Cami ve mescidlerin yoğunlaştığı diğer şehir kesimi ise, şehrin güneyinde yer alan bölgedir⁸⁰. Bu ikinci bölge, Osmanlı öncesi (Dânişmend, Selçuklu, Eretna ve İlhanlı) dönemde daha ziyade gayr-ı müslimlerin oturduğu iç mahallelerin dışında oluşturulan dış mahalleler hüviyetinde olmalıdır. Yaklaşık 10 civarında mescid ve caminin bulunduğu bu bölgede, Hoca Ali Çavuş, Yahya Bey, Serçeli, Gökhüssam, Hocahüssam, Ganem, Billur, Hacı Yusuf, Üçler Bey, İmaret Kömürlüzâdeler gibi cami ya da mescidlerin isimleri sıralanabilir.

1400-1700 tarihleri arasında Sivas şehir merkezinde bulunan 66 adet cami ve mescidden 10 adedi, kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre zaviye ve medreselerle birlikte ya da onların bünyesinde zikredilmişlerdir⁸¹. Şifâiye, Burûciye, Gökmedrese (Sahibiye), Şeyh Çoban, Ali Baba, Sarı Şeyh mescidleri buna örnek olarak verilebilir.. Bu dönem mescid ve camilerinin bir başka özelliği, bazılarının kaynaklarda bir defa isimlerinin geçmesi sebebiyle zamanla ortadan kalkmış olduklarıdır. Ancak, bazılarının yeni vâkıflarca tamir edilmek suretiyle, yeni isimler aldıkları da bilinmektedir. Buna canlı bir örnek, 1533 tarihinde Mahkeme çarşısında bulunan Sarı Hamza Mescidi'ne, Ahmed Çelebi b. Mihmad b. Simsad tarafından vakıf geliri tahsis edilerek bazı ihtiyaçlarının giderilmesine çalışılmıştır. Aynı mescidin 1183 (1769) tarihinde Zaralızâde Alime binti Osman Paşa tarafından yeniden bina ve tevsi' edilip, kocasının ismine izafeten Selim Ağa Cami denilmiştir⁸². Aynı cami, minaresi muhafaza edilmiş olarak 1960'larda yeniden yapıp Yeni Cami ismi verilmek suretiyle, 400 yıl içerisinde üç ayrı isimle anılmıştır. Bu dönem camilerinin bir başka özelliği, bilhassa valiler tarafından (Hasan Paşa, Osman Paşa) yaptırılanları kalıcı olup, günümüze kadar gelmişlerdir.

⁷⁸ Bkz. Rüstem Paşa Vakfiyesi, VGMA, 582/1, s.287-289.

⁷⁹ Bkz. Demirel, s.54; SVBMA, 2, s.185.

⁸⁰ Bkz. Demirel, s.68, 251.

⁸¹ Bkz. Demirel, s.69.

⁸² Bkz. Demirel, s.70; Alime Hatun Vakfiyesi, VGMA, 582, s.405.

Sivas şehir merkezinde cami ve mescid yapımlarının 1700 sonrasında da hızlı bir şekilde devam ettiğini görüyoruz. Yaklaşık 150 yıllık bir dönemde 60 yeni cami ve mescid bina olduğu anlaşılıyor⁸³. Bunların şehir coğrafyasındaki dağılımları dikkate alındığında, büyük çoğunluğunun yeni iskân sahalarında teşekkül eden yeni mahallelerde bina olduğu görülmektedir⁸⁴. Ancak bu dönemde yapılan cami ve mescidlerin, büyüklük bakımından 16. asırdakilerle boy ölçüşemeyecek derecede küçük olduklarını hemen belirtmeliyiz. Bunun yanı sıra önceki dönemde olduğu gibi, kalıcı eserlerin önemlilerinin yine Sivas valileri ya da ileri gelen ayan ve eşrafdan ailelere mensup kimselerce yaptırıldığını söyleyebiliriz.

Haklarında teferruatlı bilgilere ulaştığımız ve vakfiyesi bulunan camilerden bazıları; Sarızâde Mehmed Paşa (Sivas Valisi)'nin kendi ismiyle anılan ve Çavuşbaşı mahallesinde bina ettirdiği cami, Sivas valisi vezir El-hac Osman Paşa bin Ali Ağa tarafından Kale-i Atık kapısı arasında yaptırdığı cami örnek olarak verilebilir⁸⁵. Ayrıca, Sivas valisi Said İbrahim Paşa, kendisinin oturduğu Şah Hüseyin mahallesindeki konağının arsasına bitişik olan, eski ve tamire muhtaç bir halde bulunan El-Hac Zülfikâr Cami'ini, arsa ilave etmek suretiyle yeni olarak yaptırmıştır⁸⁶. Aynı cami 1991 yılı içerisinde minaresi aynı kalmak üzere yeniden yaptırılmıştır. Yine Said İbrahim Paşa 1838 ve 1849 tarihlerinde iki ayrı vakfiye tanzim ettirip, Keçibula, Dikilitaş ve Şehidler camilerini tamir ettirerek görevlilerine yeni ücretler bağlatmıştır⁸⁷.

Sivas'ın önemli ayan ailelerinden birisi olan Zaralızâdeler de şehir için önemli eserler yaptırmışlardır. Bunlardan Sivas valisi Zaralızâde Recep Paşa, Üryan-ı Zimmi mahallesinde bulunan Handanzâde Mehmed Ağa mescidini, hanımı adına 1792'de yeniden inşâ ettirmiştir⁸⁸. Aynı aileden Alime binti Osman Paşa, Mahkeme Çarşısı'ndaki Sarı Hamza Mescidi'ni, Zaralızâde Mehmed Paşa ise, Abdülvahab Gazi yanındaki caminin minare ve çeşmesini yaptırmıştır⁸⁹.

1700-1850 döneminde yapılan cami ve mescidlerden Ağcabölge mahallesinde Uzunhacıoğlu Es-Seyyid Ahmed'in yaptırdığı (1823), Hamurkesen mahallesinde Yakub El-Hac Mahmud Ağa tarafından (1716) yaptırılan cami ve Fertellizâde Es-Seyyid Mehmed tarafından 1824'te yaptırılan (günümüzde Yiğitler Cami diye geçiyor) cami zamanımıza gelebilen diğer camilerdir⁹⁰.

Sivas cami ve mescidleri hakkında cevaplanması gereken bir başka önemli soru, bunlardan kaçının cami ve kaçının mescid olduğudur. Osmanlı öncesinde, şehirde cuma kılınan yegâne cami, Ulu Cami (Cami-i Kebir) iken, daha sonraları bu sayı artmıştır.

⁸³ Bkz. Demirel, s.225-229.

⁸⁴ Bkz. Demirel, s.244, 251.

⁸⁵ Bugünkü Hükümet Meydanı üzerinde yaptırılan cami, çeşme ve dükkanlar Osman Paşa Vakfı içerisinde olup, oğlu İzzet Paşa tarafından 1858 tarihinde tamir ettirilmiştir. 1927 tarihinde Hükümet Meydanı genişletme çalışmalarında yıkıldığı bilinmektedir. Vakfiyesi için bkz. VGMA, 580, s.214.

⁸⁶ Demirel, s.72; *Hurufat Defteri*, 549, s.40; kitabesinde ise, 1235 (1819) tarihi vardır

⁸⁷ İbrahim Said Ağa b. Esseyyid Himmet ağa Vakfiyesi, 1254 (1838), SSS 19, s.85; VGMA, 580, s.447.

⁸⁸ Demirel, s.72; Bkz. HD 548, s.110; HD459, s.41.

⁸⁹ Demirel, s.73; VGMA, 731, s.59-61.

⁹⁰ VGMA, 2141, s.175.

1420 tarihinde Pîr Ahmed Bey (nâm-ı diğer Sarı Şeyh) Cami, 1514 tarihli Kerim Çavuş Cami, 1564'te Hasan Paşa'nın yaptırdığı Meydan Cami, Mahmud Paşa'nın yaptırdığı Kale Cami ve Behram Paşa oğlu Mustafa Bey tarafından bina edilen Ali Ağa Cami şehirde cuma kılınan ve minberleri olan camilerdir. Bunların dışında, mahalle veya çarşı içlerinde bulunan ve minberleri olmayıp, hatipleri de tayin edilmemiş mescidler ise, vakit namazlarının kılındığı ibadet yerleridir. 1700 tarihinden itibaren zikredilen bu mescidlerin padişah berâtı ile tayin edilen hatipleri ve minberlerinin vazı' ile cami haline getirildiklerini görüyoruz⁹¹.

Osmanlı dönemi boyunca şehirde bina edilen cami ve mescidlerden (126 adet cami ve mescid) çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Bunların büyük oranda yok olmalarının başlıca sebebini vakıf gelir kaynaklarının zayıf ve binalarının genellikle ahşap olmasında aramak gerekir. Zira, Hasan Paşa, Mahmud Paşa gibi Osmanlı valilerinin yaptırmış oldukları vakıfları zengin ve taş yapılar, günümüzde de hâlâ ayaktadır. Bazılarının ise, orijinal kalan minarelerinin yanına yeni binalar yapılmıştır.

2.Zaviyeler

Sivas şehri fizikî yapısının oluşumunda önemli bir fonksiyonu yerine getiren bir diğer sosyo-kültürel ve dinî müessese de zaviyeler olmuştur. Osmanlı genelinde kırsal ve kentsel platformda faaliyet gösteren bu dinî-içtimâî müessese, farklı isimlerle anılmasına karşın icra ettikleri fonksiyonlar açısından nüans farkından öteye gitmeyen bir özelliğe sahiptirler⁹².

Osmanlı dönemi boyunca Sivas şehrinde mevcut olan toplam 27 zaviye vardır. Bunlardan Abdulvahab Gazi, Hacı Abdurrahman, Dârü'r-Rahâ, Hangâh-ı Tokmak, Şeyh Çoban, Ahi Emir Ahmed, Şeyh Erzurum, Yağbasan ve Şeyh Hasan'ın Osmanlı öncesinde kurulduğu bilinmektedir. Ayrıca, Selçuklu, İlhanlı ve Eretna dönemlerinde isimleri geçtiği halde, Osmanlı dönemine gelemeyen Ferideddin Hangâhı, Hangâh-ı Sultan, Seyfeddin Osman Zaviyesi, Mahmud Çelebi Zaviyesi hakkında fazlaca bilgiye sahip değiliz.

Sivas şehrinin imâr ve iskânında mescid ve camilere benzer bir rol üstlenen zaviyelerden ilki, şehrin doğusunda bulunan Akkaya tepesi üzerindeki Abdulvahab Gazi Zaviyesi'dir. Zaviyenin kurucusu olarak bilinen Abdulvahab Gazi hakkında menkıbevî türden bilgilere rastlıyoruz. Evliya Çelebi Abdülvahab Gazi için, Hz. Peygamberin huzurunda müslüman olmuş ve İmam-ı Azam dönemine kadar yaşamış Sivaslı bir zat olarak bahseder⁹³. Bunu teyid edici bilgilerden yoksun bulunmamıza rağmen, Osmanlı Arşivleri'nden zaviye hakkında 200'ü aşkın belge tespit ettik. Bunlardan en eski tarihlisi olanı, 726 (1326 Miladi) tarihli Ahmed b. Çakırhan tarafından zaviye için tesis edilen vakfiyedir⁹⁴. Osmanlı dönemi boyunca, Ahmed Paşa, Koca Sekbanbaşı Ali Çelebi ve

⁹¹ Demirel, s.69.

⁹² Sivas zaviyeleri genellikle zaviye, tekye, buk'a ve darü'r-rahâ olarak kaynaklarda geçmektedir. Osmanlı genel için bkz. A.Y.Ocak, "Zaviyeler", *VD*, XII (1978), s.247-269; Bkz. Demirel, s.75.

⁹³ E.Çelebi, s.195-199.

⁹⁴ Bkz. Demirel, s.77; Ahmed b. Çakırhan Vakfiyesi, 726 (1326), *VGMA*, 607, s.219.

Zaralızâde Mehmed Paşa tarafından zaviye, mescidi ve çeşmesi için vakıf gelirleri tahsis etmişlerdir⁹⁵.

Planda görüleceği üzere Abdulvahab Gazi'nin güneyinde, yine ırmağın doğusunda Hacı Abdurrahman Rahtî Zaviyesi yer alır⁹⁶. Rahatoğulları ailesinden Abdulvahab tarafından kurulan bu zaviye, aynı zamanda Abdulvahab Rahtî olarak ta kaynaklara geçmiştir⁹⁷. Aynı aileye mensub Rukneddin Hattab b. Kemâleddin Ahmed tarafından kurulan bir başka zaviye, şehrin güneyinde yer alan Dârü'r-Rahâ'dır⁹⁸. Selçuklu devlet adamlarından olan Rukneddin Hattab b. Kemâleddin Ahmed'in zaviyesi günümüz Kızılırmak mahallesinde kurulduğu ve kitabesinin 1320 ve vakfiyesinin ise, 1321 tarihinde tanzim edildiğini görüyoruz⁹⁹. Gelirleri itibarıyla şehirdeki en büyük zaviye olan Dârü'r-Rahâ Osmanlı dönemi boyunca faaliyetlerini sürdürmüştür. Ayrıca, evlâd-ı vâkıfdan olan büyük bir Mütevellî-Mütevellizâde ailesi kaynaklarda yer almıştır.

Şehrin güneyinde sur dışında başka bir zaviye ise, Şeyh Erzurum Zaviyesi'dir. Günümüzde kümbeti yıkık bir halde bulunan zaviyenin kuruluşu, Eflâki'den edindiğimiz bilgiye göre XIII. yüzyıldır. Ahilerin lideri olarak vasıflandırılan Şeyh Erzurum'un, Ulu Arif Çelebi ile olan mücadelesi sonucunda öldüğünü yine kaynaklardan öğreniyoruz¹⁰⁰. Şehri adeta bir sur gibi saran zaviyelerden bir diğeri, sur içinde bulunan Şeyh Çoban Zaviyesi'dir. Halk arasında Şeyh Hüseyin Râî ya da Şeyh Çoban Veli olarak bilinen zaviyenin kitabesine göre 772 (1370) tarihine kadar gitmektedir¹⁰¹. Günümüzde türbesi, çeşmesi ve aynı isimle anılan mescidi ile hala ayakta. Aynı zamanda Osmanlı dönemi boyunca bulunduğu mahalle ismini vermek suretiyle, Şeyh Çoban mahallesi olarak Cumhuriyet başlarında Kaleardı mahallesi sınırlarına katılmıştır.

Bilindiği üzere Anadolu'da Ahilerin fazla olduğu şehirlerden birisi de, Sivas şehridir. Başta İbn Batuta olmak üzere, çok sayıdaki arşiv belgesinden şehirde 5 Ahi zaviyesinin bulunduğu belirlenmiştir¹⁰². Bunlardan Ahi Mecdüddin hariç diğerleri Osmanlı dönemi sonlarına kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. En eski tarihlisi olanı, Ahi Emir Ahmed Zaviyesi 733 (1332) tarihine kadar gitmektedir. Vâkıfın evlâdlarının halâ hayatta olduğu, aynı zamanda Kurşunlu Hamamı karşısındaki türbesinin de restore edildiğini biliyoruz¹⁰³.

Ahi Ahmed Çelebi ise, şehir çarşılarının en merkezî yeri olan Subaşı (Lala Sinan Paşa) Hanı çevresindedir. 1454-55 tarihinden başlamak üzere 1890 yılına kadar, arşivlerde oldukça fazla bilgiye rastlamamıza rağmen, kurucusu ile ilgili bilgimiz

⁹⁵ Demirel, s.77.

⁹⁶ Demirel, s.252; *Vakıf Muhasebe Defteri*, s.196; İsmet Kayaoğlu, "Rahatoğlu ve Vakfiyesi", *VD*, XIII (1981), s.1-29.

⁹⁷ Kayaoğlu, *a.g.m.*; Demirel, s.82.

⁹⁸ Demirel, s.252.

⁹⁹ Vakfiye için bkz. Kayaoğlu, *a.g.m.*; İ.Hakkı-R.Nafiz, s.125,149.

¹⁰⁰ Mikâil Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtının Kuruluşu*, Konya 1991, s.119.

¹⁰¹ İ.Hakkı-R.Nafiz, s.127-128.

¹⁰² Bkz. *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, Hz.İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.23-24; Demirel, s.78-80.

¹⁰³ Vakfiyesi için, bkz. VGMA, 608, s.4; Ayrıca Ahi Emir Ahmed evladından Merih Baran'ın, *Ahi Emir Ahmed*, Ankara 1991, kitabına bakılabilir.

malesef yoktur¹⁰⁴. Ahilerin esnafla olan yakın ilişkileri sebebiyle, çarşı merkezinde bulunan Ahi zaviyelerinden bir diğeri, Ahi Carullah ya da oğlunun ismini sonradan alan Ahi Ali Zaviyesi'dir. 1468 tarihinde Ahi Carullah'ın oğlu Ahi Ali'nin zaviyeye yeni bir vakıf tanzimi ve zaviyenin şeyhi olması neticesinde, Cumhuriyet dönemine kadar Ahi Ali Zaviyesi ismiyle arşiv kayıtlarına geçmiştir¹⁰⁵. Sivas çarşıları içerisinde olduğunu tahmin ettiğimiz diğer iki Ahi zaviyesi ise, Ahi Mehmed Külâb Dûz ve Ahi Meccüddin'dir¹⁰⁶.

1454-1455 tahrir kaydında ilk defa tespit ettiğimiz Baba Şahin (Şeyh Şahin), Akbaş, Melik A'cem, Emir Arif (Hacı Arif), Hacı Şahin Zaviyeleri de yine şehrin muhtelif yerlerinde bulunmaktadır. Kuruluş tarihlerinin yine Osmanlı öncesinde olması ihtimali olan bu zaviyelerden Şeyh Şahin, Ulu Cami'nin güneyinde bulunmaktadır¹⁰⁷. Akbaş zaviyesi de, şehrin doğusunda Şah Hüseyin mahallesinde ve bugün halâ türbesi yıkık vaziyette mevcuttur. Melik A'cem Zaviyesi ise, şehrin güneyinde sur dahilinde, bugünkü Çayırağzı denilen bölge civarındadır¹⁰⁸. Hacı Şahin Zaviyesi ise, Salnâmelere göre şehrin kuzeyinde Kabak Yazısı mevkiindedir¹⁰⁹.

Şehir çarşılarının merkezinde; kuruluşunu 1420 tarihli vakfiyesinden öğrendiğimiz, Hoca Sarı Şeyh Es-Seyyid Pîr Ahmed Bey b. Es-seyyid Ahmed Bey Zaviyesi, yahud kuruluş yerine izafeten Hoca Arasta Zaviyesi bulunmaktadır¹¹⁰. Aynı zamanda, Anadolu'ya gelen ilk Kadirî Tarikati Halifelerinden olması ihtimali sözkonusudur. 16. asırda kurulan yeni zaviyeler ile şehrin iskân yönü, ağırlıklı olmak üzere kuzey tarafındaki boş alanlara kaymıştır. 1553-1554 tahrir kaydında ilk defa ismine rastladığımız Ali Üryan nâm-ı diğer Ahmed Subaşı Zaviyesi, günümüz Kepenek caddesi civarındadır. Sivas zaviyeleri içerisinde, kurucuları, kuruluş tarihleri ve evlâdları hakkında oldukça fazla arşiv belgesi bulduğumuz iki zaviyeder ilki, kendi ismiyle anılan mahallede bulunan Ali Baba Zaviyesi, diğeri ise, Küçük Minare mahallesi civarında kurulan Şeyh Şemseddin Zaviyesi'dir. Ali Baba Zaviyesi 953 (1546-1547) tarihinde kurulmuş ve zengin bir müçtemilâta (zaviye, mescid, mektep, çeşme ve sonradan mezar) sahiptir¹¹¹. 1004 (1596) tarihli vakfiye kaydına göre, evvelâ Zileli sonra Sivas'lı olarak belirtilen Şemseddin Ahmed b. Muhammed, uzun süren bir tahsil hayatı sonrasında, döneminde hadis ve tefsir ilimlerinde â'lim olarak gösterilmiştir¹¹². Manzum ve nesir olarak 30 eseri bulunan Şemseddin Sivasî'nin, Osmanlı genelinde etkisi fazla olan kalabalık bir ailesi de vardır. 1993 tarihinde restore edilen mescidi (Şemsi Aziz) ile Meydan Cami avlusundaki mezarına mukabil, Küçük Minare mahallesindeki zaviye, mektep ve kütüphanesinden herhangi bir iz kalmamıştır.

¹⁰⁴ Demirel, s.79.

¹⁰⁵ Ahi Ali Çelebi b. Ahi Carullah Vakfiyesi, 873 (1468), VGMA, 600, s.296; Ayrıca bkz. Demirel, s.79.

¹⁰⁶ Demirel, s.79.

¹⁰⁷ 1304-1306 *Salname-i Vilayet-i Sivas*, s.202; İ.Hakkı-R.Nafiz, eserinde fotoğraflarda Câmi-i Kebir'in güneyinde mezarlık vardır.

¹⁰⁸ İ.Hakkı-R.Nafiz, s.156.

¹⁰⁹ 1304-1306 *Salname-i Vilayet-i Sivas*, s.202.

¹¹⁰ Demirel, s.81; BOA, *Cevdet Evkaf*, 16606, 823 (1420).

¹¹¹ Bkz. Saim Savaş, *Aynı Eser*.

Şehrin kuzey bölümünde bulunan zaviyelerden diğerleri ise, Mevlevihâne, Şeyh Hasan Zaviyesi, Şeyh Mehmed b. Mehmed'in kurduğu Nakşibendi Zaviyesi'dir. Mevlevihâne, Mevlâna caddesi üzerinde olup, ilk defa 1730 tarihinde ismine rastlıyoruz¹¹³. Cumhuriyetin başlarına kadar faaliyetlerini sürdüren Mevlevihâne'den günümüze isminden başka hiçbir eser kalmamıştır. Şeyh Mehmed bin Mehmed'in 1779 tarihinde tanzim ettirdiği vakfiyesinden, Keçibula mahallesinde Nakşibendi tarikatına bağlı bir zaviyenin varlığına şahid oluyoruz¹¹⁴.

Şehrin kuzeyinde, 16. asra kadar iskân bölgesinin dışında kalan ve Eretna dönemi kurulduğu bilinen Şeyh Hasan Zaviyesi bulunur. Günümüzde bütün heybetiyle ayakta olan kurucusunun türbesine halk arasında Küçük Minare veya Güdük Minare denilmektedir¹¹⁵. Yine, Kale-i Atîk içinde bulunan, Osmanlı dönemi kaynaklarında Yağlıbasan Bukaa'sı ifadesiyle yer alan zaviye ise, Nizameddin Yağlıbasan Zaviyesi olması gerekir¹¹⁶.

Son olarak Sivas şehrinde, iki yeni dergahın kurulduğunu görüyoruz. Bunlardan ilki, 1878 tarihinde İmaret mahallesinde Kadiri tarikatine mensub Mor Ali Baba, diğeri ise, 1913 tarihli vakfiyesinden tesbit ettiğimiz Paşa Bey mahallesindeki Rufâiye Dergâhı'dır¹¹⁷.

Osmanlı dönemi Sivas zaviyelerinin fiziki yapıdaki yerleri ve kuruluş tarihleri hakkında vermiş olduğumuz özet bilgilerin dışında; Zaviyelerin halk ve devletle olan münasebetleri, dinî, sosyal, ekonomik ve tasavvufî çehreleri ile Şeyh aileleri hakkında yapılacak çalışmalar, Sivas şehir tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

3. Medrese ve Mektepler

Sivas şehrinin fizikî yapısını oluşturan sosyo-kültürel eserlerden bir başka gurup ise, eğitim ve öğretimin yapıldığı medrese ve mekteplerdir. Günümüzde geçmişten gelen bu eserlerin mimârî görüntülerinde, geçmişin siyasi, ekonomik ve kültürel ihtişamını hissetmek mümkün olmaktadır¹¹⁸.

Osmanlı öncesinde Sivas Şehrinde çok sayıda medresenin varlığından haberdar olmamıza rağmen, günümüze gelebilen 4 medreseye şahid oluyoruz. Zira, Sahibiye (Gök Medrese) vakfiyesinin düzenlendiği 670 (1271) tarihinde 9 adet medresenin ismine ilaveten aynı yıl içerisinde bina edilen Burûciye ve Çifte Minare de sayılabilir¹¹⁹. Bunların haricinde, günümüze gelebilen en eski medrese, I. İzzeddin Keykâvüs b. Keyhüsrev tarafından 614 (1217) yaptırılan Dârü's-Şifâ olup vakfiyesi 615 (1218)

¹¹² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri (1299-1915)*, I, Sad. İ.Özen-F.Yavuz, İstanbul 1972, s.205-207; Demirel, s.84.

¹¹³ Ömer Demirel, "Sivas Mevlevihanesi ve Mevlevî Şeyhleri'nin Sosyal Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", *II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihâneler Kongresi Tebliği*.

¹¹⁴ Derviş Mehmed b. Mehmed Vakfiyesi, 1193 (1779), VGMA, 484, s.484-485.

¹¹⁵ Bkz. Demirel, s.252.

¹¹⁶ Demirel, s.230; VGMA, 584, s.285.

¹¹⁷ Demirel, s.86; SVBMA, 2, s.129, 141.

¹¹⁸ Demirel, s.92.

¹¹⁹ Demirel, s.93; İ.Hakkı-R.Nafiz, s.116; S.Bayram-A.H.Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd-Din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri", *VD*, XII (1981), s.31-69.

tarihinde tanzim edilmiştir¹²⁰. Tıp medresesi olarak inşâ edilen Şifâiye, Osmanlı döneminde normal bir medrese olarak kullanılmış ve yapılan tamiratlar ile de günümüze kadar gelebilmiştir¹²¹. Şifâiye'nin tam karşısında bulunan Çifte Minare ise, Şemseddin Cüveyni tarafından Dârü'l-Hadis olarak 1271 tarihinde yaptırılmıştır¹²². Osmanlı kaynaklarında, 16. asırdan itibaren harab olduğu ve eğitimin yapılamadığı yazılıdır. Ayrıca Defter-i Evkâf-ı Rûm'da "Evkâf-ı Medrese-i Pervane Bey" ismiyle kayıtlı olan Çifte Minare Medresesi, 19. asırdan itibaren cephane saklanan bir depo haline gelmiştir¹²³. 1853 tarihinde tamamen harabe haline gelmesi sebebiyle, binanın arta kalan taşları Hacı İzzet Paşa (Osman Paşa) Cami' inşaatında kullanılmıştır.

1271 tarihinde Muzaffer Burucerdî'nin yaptırdığı medrese de kendi ismine izafeten Burûciye Medresesi olarak adlandırılmıştır. Bânisinin mezarını da bünyesinde bulunduran medrese, Osmanlı dönemi boyunca faaliyetine devam etmiş ve günümüzde halâ aynı mimari güzelliği taşımaktadır. Kale-i Atîk mahallesinde Evliya Çelebi'nin zikrettiği Medrese sokağında bulunan bu üç medrese haricinde Kale-i Cedid'in altında bulunan dördüncü medrese 1271 tarihinde yapılmış olan Sahibiye ya da halk arasındaki ismiyle Gök Medrese vardır. Selçuklu vezirlerinden Sahib Atâ Fahrüddin Ali'nin yaptırmış olduğu medrese, iki minaresindeki mavi çinilerinden dolayı, Osmanlı dönemi resmi kaynaklarda ve halk arasında Gök Medrese olarak bilinir. İki minaresi, çeşmesi, mescidi (1717'de hatip tayin edilmek suretiyle cuma kılınıyor), kurulduğu dönemde Dârü'z-Ziyâfe'si ile müçtemilâtı zengin ve fonksiyonel bir medrese olup, bulunduğu mahalle kendi ismini vermiştir¹²⁴. Osmanlı dönemi en fazla talebe sayısına sahip olan medrese, iki katlı olup, muhtelif zamanlarda tamir edilmesine rağmen (Osman dönemi), günümüzde kısmen yıkık ve acilen tamire ihtiyacı vardır*.

Günümüze gelmemesine rağmen kaynaklarda varlığından haberdar olduğumuz ve Osmanlı dönemi boyunca şehre yaptırılan yegane medrese İhsaniye Medresesi'dir. Küçük Minare mahallesinde Meydan'a yakın bir yerde olan İhsaniye Medresesi, 18. asrın sonlarında Himmet Ağa tarafından yaptırılmış ve 1833 tarihinde oğlu Sivas Valisi Said İbrahim Paşa tarafından tamir edilip yeni vakıflar ilave edilmiştir¹²⁵. Ayrıca, 1793 tarihinde Zaralızâde Recep Paşa tarafından tanzim ettirilen vakfiye kaydında, İhsaniye Medresesi için bazı gelirlerin ayrıldığını görüyoruz¹²⁶.

Medrese eğitimi için şehirde gerçekleştirilen muazzam eserler haricinde, ilk okul düzeyi eğitim ve öğretimi için çok sayıda mektep veya muallimhânenin yapıldığını görüyoruz. Kaynaklarda Sivas'ın en eski mektebi olarak yer alan, Kerimçavuşzâdeler'in 1514 tarihinde yaptırmış oldukları mektepten itibaren 1850 tarihine kadar toplam 34

¹²⁰ VGMA, 584, s.285.

¹²¹ Demirel, s.206.

¹²² I.Hakkı-R.Nafiz, s.113-116; *Defter-i Evkâf-ı Rum* 583, s.4; *Vakıf Muhasebe Defteri*, s.113-116.

¹²³ VMD, s.184.

¹²⁴ Demirel, s.94; S.Bayram-A.H.Karabacak, s.31-69.

* Geçtiğimiz aylarda Sivas Belediyesi-Vakıflar işbirliği neticesinde restorasyonuna başlanmıştır.

¹²⁵ ŞŞS. 19, s.85; Demirel, s.93.

¹²⁶ Recep Paşa Vakfiyesi için bkz. ŞŞS. 5, s.235.

mektep isimine rastladık¹²⁷. Evliya Çelebi'nin şehirde 140 mektebin bulunduğunu ve 40'ının vakıflarının kuvvetli olduğunu belirtmesine rağmen, bu rakamın biraz fazla olduğu kanaatindeyiz. Ancak, şehirdeki cami ve mescidlerin de ilk okul düzeyindeki eğitimi yaptıklarını kabul ettiğimizde ancak böyle bir neticeye ulaşılabilir¹²⁸.

Mekteplerin kuruluş tarihleri ve fizikî yapıdaki dağılımına bakıldığında zaviye, mescid ve camilerle aynı vakıf dahilinde veya aynı mevkide buldukları görülür. 16. ve 17. asırda yapılan vakıflardan Kerim Çavuş, Cami, Şeyh Şemseddin Zaviyesi, Küçük Ali Baba Vakfıyesi, Ganem Mahallesi'ndeki Ahmed Bey Camisi ve Mustafa Bey b. Behram Paşa'nın Camisi yanında hep birer mektep inşâ edildiğini görüyoruz ki, bunlar tespit edilen en eski mekteplerdir¹²⁹. Mekteplerin şehirde mahallelere göre dağılımı dikkate alındığında, çarşıların çevresindeki mahallelerde daha fazla oldukları görülecektir. Hoca İmam, Sarı Şeyh ve Küçük Minare mahallelerinde 3'er, bazılarında 1'er ve bir kısmında ise, mektep bulunmadığı ve büyük bir ihtimalle cami ya da mescidlerin aynı fonksiyonu yerine getirdiği düşünülmelidir.

Mekteplerin genelde ahşap yapılara sahip olmaları ve tamir için fazla masraf gerektirmeleri sebebiyle, vakıfları zengin olmayanların uzun süre mevcudiyetlerini koruyamadıkları görülür. Bu yüzden, 1835 tarihinde ancak 11 adet mektep vakfı kaydına rastlanmıştır. Bu arada dikkat edilmesi gereken bir husus da, mekteplerin sadece müslim nüfusa hitap ettikleri ve gayri müslimlerin kendilerine ait okullarının bulunduğudır¹³⁰.

4.Çeşme ve Hamamlar

Su ve çeşmelerin insan hayatındaki öneminin yanısıra, Osmanlı toplum hayatındaki izlerini de belirgin bir şekilde görmek mümkündür. Osmanlı toplumunda su getirmek veya çeşme yaptırmak, dinî bir kültürün pratiğe uygulanan yaygın ve rağbette bir tezahürü olmuştur. Osmanlı toplumunda olduğu gibi, Sivas toplumu içerisindeki zengin-fakir, vali, esnaf gibi her fert aynı hassasiyeti göstermiştir.

Sebil, pınar veya çeşme gibi hayrat yaptırmanın gaye ve beklentilerinin yanısıra, eserlerin maddi yapılarının şehirlerdeki fiziki yapının oluşumundaki tesirlerinden de bahsedilmelidir. Osmanlı şehirlerinin simgesi haline gelen câmi, bedesten gibi eserlere ilave olarak çeşmeleri de katmamız yanlış olmasa gerektir.

Sivas şehri kurulduğu mevkî itibarıyla öncelikle üç ırmağın (Murdar, Mısmıl ve Kale) üzerinde yer almış olması sonucunda, bağ, bahçe ve bostan sulaması açısından zengin bir görünüm arzeder. Şehrin sahip olduğu bu üç akarsu dahil, bilinen bütün tatlı sularının kaynağını Meraküm yaylası ve Tavra Boğazı adı verilen bölge oluşturur. Çeşmeler tespit edildikleri ilk tarihten itibaren, genellikle câmi, mescid, medrese, mektep, çarşı, pazar, meydan, han, hamam ile saray, konak ve hanelerin içerisinde olmak üzere çok farklı bina ve mevkilerde ve özellikle toplumun faydalanması için en uygun olan yerlerde bulunmaktadır. Yine şehrin civarında, iskana açılmamış yollar üzerinde, gelip-geçenlerin veya tarlada çalışanların ihtiyacını karşılamak üzere çeşmeler

¹²⁷ Bkz. Demirel, s.96, 240.

¹²⁸ Çelebi, s.195-199.

¹²⁹ Demirel, s.97.

¹³⁰ Ömer Demirel, "1876-1909 Tarihlerinde Sivas'ta Eğitim", *Sivas Kültür-Sanat*, S.I, (Sivas 1987), s.13-18.

ve kuyular yaptırılmıştır. Hatta, şehirdeki bazı mahallelerdeki bahçeli ve avlulu evlerde gel-geç arku (harkı) sulama gayesiyle yaygın olarak bulunmaktadır.

Çeşmelerin isimleri, bulunduğu mahalleden, cami, mescid, pazar, çarşı, sokak vb. mekan ve müessese isimlerinden kaynaklandığı gibi, bânisinin ismiyle veya mevkinin özelliğiyle de anılmaktadır. Sivas şehri çeşme isimlerinden, Gök Medrese, Şeyh Çoban, Pazar Çeşmesi, Bayram Paşa, Hasan Paşa, Ali Paşa, Çatal Çeşme ile Kepenek çeşmeleri örnek olarak sayılabilir. Ayrıca çeşmelerin buldukları mevkilere de isimlerini vermek suretiyle, Örtülüpinar mahallesinde olduğu gibi, mahalle ismi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sivas çeşmeleriyle ilgili 1576 tarihli Evkâf-ı Rûm defteri sayesinde, başta Cami-i Kebir, Paşa Bey, Yahya Bey, Billur, Sarı Şeyh, Veled Bey, Hoca Abdülkerim vb. mahalle ya da mescid isimleriyle anılan 11 ayrı çeşmenin ismini öğreniyoruz¹³¹. Sivas çeşmeleriyle ilgili ikinci önemli bilgiye, 1637 tarihinde Vezir-i Azam Bayram Paşa'nın İran seferine giderken şehre yapmış olduğu su vakfında rastlıyoruz¹³². Bu hizmet Meraküm dağından gelen ve 40 seneden fazla harab durumda bulunan çeşmelerin tamiri ve bazı münasib yerlere yeni çeşmelerin ilavesiyle olmuştur. Bayram Paşa'nın şehre yapmış olduğu bu önemli hizmet sayesinde toplam 72 masura¹³³ su 59 çeşmeye dağıtılmış ve muazzam bir su şebekesi tesis edilmiştir¹³⁴. Zira, 4 zaviye, 13 mescid, 4 pazar-çarşı, 4 mahalle, 1 mektep ve bazı ileri gelen ayan-eşrafın konakları önlerine suyun dağıtımı yapılmıştır. Bayram Paşa vakfı sayesinde Akbaş, Ali Baba, Şeyh Semseddin, Şeyh Çoban ve diğer bazı çeşmelerin tamir edilmesi neticesinde bazılarının günümüze kadar gelmeleri sağlanmıştır.

Aynı asır ortalarında Evliya Çelebi'nin Sivas şehri hakkında vermiş olduğu bilgiler içerisinde, şehrin 45 çeşmesi ve 4600 bahçeli ve suyu olan ev kayıtlıdır¹³⁵. Yine, 17. asırda Elhac Hüseyin Ağa vakfı mütevellilerinin vakfa ait yıkılan değirmen suyunu, toplam 3 hamam ve 121 çeşmeye (73'ü hanelere, 48'i diğer çeşme) icâra vermek suretiyle dağıttıklarını öğreniyoruz¹³⁶. Bunların dışında Sivas Valisi Hasan Paşa'nın 25 çeşmesi, Ali Paşa'nın 7, Hacı Ahmed'in 6, Dârü'r-Rahâ vakfının 5, Şah Bey'in 6 adet çeşmesi bilinmektedir¹³⁷. Şehirde bizim toplam olarak tespit edebildiğimiz çeşme sayısı ise, 300 civarındadır. Bunlardan sadece, Ulu Cami ve Selman Paşa cami çeşmelerinin şadırvanlı olduğu kayıtlıdır. Günümüz Sivas şehrinin cadde, sokak, çarşı, cami veya hanlarında bu çeşmelerden bazılarının hâlâ akmaya devam ettiğine şahid oluyoruz.

Çeşmelerin yanısıra, tarihi geçmişlerinin oldukça eski olduğu bilinen hamamların, İslâm dünyasında temizliğe verilen öneme bağlı olarak yaygın ve mühim bir yeri vardır. Kadın ve erkeklerin faydalandığı (Çifte Hamam) umumî hamamların

¹³¹ Ömer Demirel, "Sivas Çeşmeleri", *OTAM*, S.3, Ankara 1992, s.169-178.

¹³² SVBMA, I, Belge no:303; Demirel, "Sivas Çeşmeleri".

¹³³ Su ölçü birimi olup, Lüle'nin dörtte biridir. Bkz. M.Z.Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.2, İstanbul 1983.

¹³⁴ Demirel, "Sivas Çeşmeleri".

¹³⁵ E.Çelebi, s.195-199.

¹³⁶ BAO, *Maliyeden Müdevver*, 3687, s.16-17.

¹³⁷ Ömer Demirel, "Sivas Çeşmeleri".

yanısına, hane, konak ve sarayların bünyelerinde bulunan özel hamamlara da rastlanılmaktadır.

Sivas şehrinde Osmanlı dönemi ve öncesinde olmak üzere çok sayıda hamam isminin tespitinin yanısıra, bazılarının günümüze kadar geldiğini görüyoruz. Osmanlı öncesine ait, Şahna Hamamı, Ferit ve Ebheri Hamamları'nın 13. ve 14. asırlarda isimleri kaynaklarda yer almakla birlikte, daha sonraki dönemlerde kayboldukları anlaşılmaktadır¹³⁸. Şehirde 16. asır boyunca Sivas valileri tarafından sürdürülen hızlı imar faaliyetleri neticesinde çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Lala Sinan Paşa'nın 1524 tarihinde yaptırmış olduğu hamam bunların ilki olarak sayılabilir¹³⁹. Veled Bey mahallesinde olması muhtemel hamama halk arasında Yekta hamamı denildiğini tahmin ediyoruz¹⁴⁰. 1576 tarihinde Behram Paşa tarafından yaptırılan Kurşunlu Hamamı, şehir çarşılarının güney ucunda, döneminde Tokmak Mahallesi, günümüzde ise, Paşa Bey Mahallesi sınırlarında yer almaktadır¹⁴¹. Çifte hamam olarak yaptırılan hamam, günümüzde hâlâ aynı fonksiyonu yerine getirmektedir. Kanunî dönemi Sivas valisi olan, Koca Hasan Paşa tarafından 1565 yılında yaptırılan hamamın da, çifte hamam olduğu bilinmektedir¹⁴². Toprak Kale'nin kuzeyinde Veled Bey Mahallesi'nde bulunan hamam, günümüzde hâlâ ayakta olup, halk arasında Eski Paşa Hamamı ya da Eski Hamam olarak tanınmaktadır.

16. asrın son çeyreğinde şehir için gerçekleştirilen önemli ve kalıcı eserler dizisinin sonuncusu olarak, Sivas Valisi Mahmud Paşa tarafından yaptırılan Kale Cami ve iki hamam zikredilebilir¹⁴³. 1584 tarihli vakfiyesinde yeralan hamamlardan ilkinin Kale-i Atik (Paşa Hisarı) dahilinde kadın ve erkeklere mahsus ve Kale Hamamı ismiyle adlandırıldığı, ikincisinin ise, yalnız erkeklere mahsus olan ve bulunduğu mahalden ismini alan Meydan Hamamı'dır¹⁴⁴. Kale Hamamı'nın günümüzde mevcut olan temellerine karşılık, Meydan Hamamı faaliyetini sürdürmektedir. Bunların dışında 1738'de Küçük Hamam, 1758'de Numan Efendi Hamamı, 1798'de Çay Hamamı, 1838 tarihinde Said İbrahim Paşa Hamamı yer alır¹⁴⁵. Ayrıca, günümüzde mevcut bazı hamam veya hamam kalıntılarının mimarî üslûplarından, Osmanlı dönemi eserlerinden olduğu tahmin edilenler de bulunmaktadır. Bunlar Hamamcıoğlu Hamamı, Mehmed Ali Hamamı, Firuz Ağa Hamamı, Paşabostanı Hamamı sayılabilir¹⁴⁶.

5. Bedesten ve Hanlar

Osmanlı dönemi Sivas şehrinin sahip olduğu eserlerden bir kısmı da ekonomik özellikler taşıyan bölümdür. Bunlardan ilki, Osmanlıya has bir yapı olarak karşımıza çıkan bedestendir. Bezzazistan veya Bezistan'dan bozma bir kelime olan ve üstü kapalı çarşılara verilen bir isimdir¹⁴⁷. Bezzazlar tabirine Sivas çarşıları içinde ilk defa 1218

¹³⁸ Demirel, s.115.

¹³⁹ R.Şeşen, s.337-343.

¹⁴⁰ Demirel, s.231.

¹⁴¹ Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, s.134.

¹⁴² Hasan Paşa Vakfiyesi, VGMA 1966, s.154.

¹⁴³ Mahmud Paşa b. Ali Bey Vakfiyesi, SVBMA 1, s.30; VMD, s.127.

¹⁴⁴ Aynı Vakfiye.

¹⁴⁵ Demirel, s.116-117.

¹⁴⁶ H.Acun, s.183-219.

¹⁴⁷ Osman Ergin, "Çarşı", IA, C.III.

tarihinde Dârü'ş-Şifâ vakfiyesinde rastlıyoruz¹⁴⁸. Ayrıca, 1444 tarihli Pîr Ahmed Bey vakfında ve Cami-i Kebir ile Hoca Ali Çavuş vakıflarında da ismen geçmektedir. Yine, 1524 tarihinde Lala Sinan Paşa'nın Büyük Bezzazlar ve Küçük Bezzazlar ismiyle yaptırmış olduğu iki kapılı muhkem bir yapının yanısıra, Hasan Paşa'nın çok sayıda dükkanı içeren taş binasının ilavesiyle, 16. asırda, başta bezzazlar olmak üzere muhtelif çarşıları ihtiva eden bir binalar topluluğu ortaya çıkar¹⁴⁹. Kelime olarak bedesten tabiri ise, 17. asrın ortalarından itibaren kaynaklarda yer almıştır¹⁵⁰. Mevkii itibarıyla, bugünkü Hasan Paşa tarafından yaptırılan Cami'nin güney-batı yönünde, yeni yapılan Belediye çarşı binalarının bulunduğu yerde ve kısmen kuruyan Murdar Irmak yatağında yer almıştır¹⁵¹.

Bedesten; bezzazlar, kuyumcular, terziler gibi muhtelif çarşılarıyla, önceleri taş, sonradan tahta ve kerpiç dolgu ahşap karkas ihtiva eden, kuzey-güney ve doğu-batı yönünde dört kapısı ile Sivas çarşılarına merkez rolü üstlenmiştir. Hasan Paşa ve Lala Sinan Paşa'nın yaptırmış olduğu binaların yıkılması neticesinde, 18. asırda Zaralızâde Mehmed Paşa tarafından yeniden yaptırılan bu binaların, 19. asrın sonlarında veya 20. asrın başlarında yenilediğini tahmin ediyoruz¹⁵². Bedesten olarak bilinen Sivas çarşılarının son kalıntıları ise, 1986 tarihinde tamamen ortadan kalkmıştır.

Osmanlı şehirlerinin bedesten tipi çarşılarına mukâbil, Selçuk asıllı yapılarda avlu özelliği hakim unsuruyla hanlar ilk plandadır. Selçuklu izlerini taşıyan Sivas şehrinde de çok sayıda hanın varlığına muhtelif kaynaklarda şahid oluyoruz. Şehirde Osman Turan'ın Selçuklu dönemine ait 12 hana mukâbil, yalnızca Gök Medrese vakfiyesinde yer alan 6 han dikkat çekmektedir¹⁵³. Evliya Çelebi ise, 17. asır ortaları için 18 hanın varlığından bahseder. 19. asır Sivas şehri çarşılarında 13 hanın ismi kaynaklara yansımıştır¹⁵⁴. Bedesten'in batısında orjinal planına göre günümüzde restore edilen Lala Sinan Paşa'nın inşâ ettirdiği Subaşı Hanı ile doğusunda bulunan Behram Paşa Hanı günümüzde orjinal haliyle ayakta kalan iki önemli eserdir. Subaşı Hanı'nın batısında, Sivas'ın yiyecek dağıtımının yapıldığı Kapan Hanı, ırmağın hemen sağında günümüz Taş Han'ın civarında Sarraçhâne Hanı bulunmaktaydı¹⁵⁵. Paşa Cami'nin hemen arka tarafında Semerciler Çarşısı ile aynı isimle anılan Hanı yan yana yer alır. Subaşı Hanı'nın batısında birbirine bitişik olarak Paşa Hanı ile Bekirçavuşoğlu Hanı ise, günümüze gelemeyen hanlar olarak zikredilebilir.

Bedestenin güneyinde, birbirine bitişik olarak Basmacılar Hanı ve hemen arkasında Şeyh Hanı yer alır. Ayrıca yerlerini tespit edemediğimiz Altınoğlu Hanı, Hızıroğlu Hanı, Küçük Han, Nalbantlar Başı'ndaki Han günümüze gelemeyen, fakat 19. asır kaynaklarında isimleri bulunan hanlardandır. Günümüzde Taş Han olarak bilinen bir başka han ise, 19. asır sonlarında gayri müslim tüccarlar tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

¹⁴⁸ VGMA, 584, s.285.

¹⁴⁹ Demirel, s.101.

¹⁵⁰ Zaralızade Mehmed Paşa Vakfiyesi, VGMA, 731, s.59-61.

¹⁵¹ Ömer Demirel, *Sivas Esnaf Teşkilatı*, s.182; Ayrıca bkz. Kroki I.

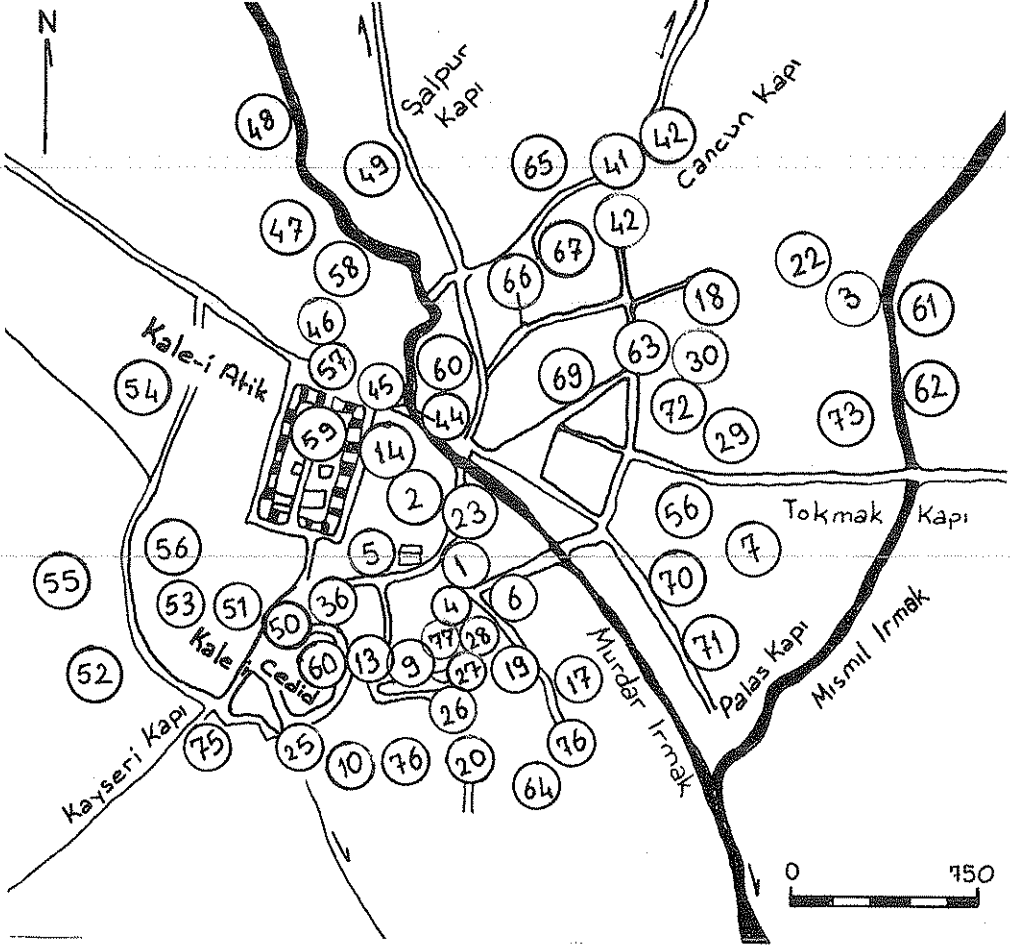
¹⁵² Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, s.101-102.

¹⁵³ O.Turan, s.196-215; S.Bayram-A.H.Karabacak, s.31-69.

¹⁵⁴ Demirel, s.180.

¹⁵⁵ Bkz. Demirel, *Esnaf Teşkilatı*, s.182.

Netice itibarıyla, Selçuklu ve Osmanlı idaresinde önemli bir merkez olan Sivas şehri, çok sayıda sosyo-kültürel ve ekonomik esere mekan olmuştur. Selçuklu dönemindeki Sivas şehrinin ihtişamına, Osmanlı hakimiyetinde ulaşılamamışsa da, önemli bir vilâyet merkezi görevini yürütmüştür. Zikredilen çok sayıda eserden çok azı günümüze gelmesine rağmen, Sivas şehrini tipik bir Selçuklu şehri olarak nitelemek mümkündür.

Plan I
SIVAS MAHALLELERİ

Not:Mahalle isimleri için bkz. Tablo I.

Tablo I
SİVAS MAHALLELERİ ve NÜFUSU

Mahalle Adı	1454-55	1519-20	1553-54	1574	1831
1-Ulubey	27	26	25	9	-
2-Hoca İmam	35	36	54	60	71
3-Hacı Emir Mahmud	9	-	-	-	34
4-Paşabey	32	30	28	24	36
5-Câmi	25	12	48	39	97
6-Tokmak	12	17	41	24	47
7-Hoca Hüseyin	14	-	20	38	46
8-Palaslı	33	19	49	36	-
9-Medrese	10	14	15	33	57
10-Şeyh Çoban	19	42	80	36	30
11-Palası	67	195	233	412	-
12-Meksat Keşiş*	43	-	-	-	-
13-Zilkar (Dülger)	20	162	184	226	20
14-Bazar	37	157	215	319	180
15-Keşiş Mehtar *	26	-	-	-	-
16-Nurmuş Keşiş *	39	-	-	-	-
17-Billur	-	34	80	90	59
18-Himmet Sofu	-	29	41	29	29
19-Ganem	-	32	86	49	34
20-Emir Ali Hacı	-	26	48	20	14 (Hoca Ali Çavuş)
21-Karagedük	-	11	114**	32	-
22-Yenice Mescid	-	5	-	-	-
23-Civan *	-	122	226	367	44 (Köhne Civan)
24-Kepenek *	-	118	146	209	-
25-Kale Ardı *	-	240	215	291	50
26-Şems tâbi-i Mahalle-i Karagedük	-	-	29	51	-
27-Mahalle-i Palası	-	-	17	8	-
28-Yahyabey	-	-	65	71	45
29-Hamırkesen	-	-	39	57	32
30-Hacı Zahid	-	-	31	185	50
31-Mahalle-i Cedid der- kurb-ı Abdulvahab Gazi	-	-	12	19	-

32-Mescid-i Mevlânâ						
Mehmed	-	-	46	74	52	(Hacı Mehmed)
33-Mescid-i Hoca Karaca	-	-	45	60	-	
34-Mescid-i Ahmed						
Subaşı	-	-	55	117	-	
35-Mescid-i Musa	-	-	18	48	-	
36-Mescid-i Veled Bey	-	-	7	14	19	
37-Abdulkerim	-	-	114**	45	30	
38-Mahalle-i Cedid der						
kurb-ı Zaviye-i Şeyh						
Erzurum	-	-	-	9	-	
39-Kerim Çavuş	-	-	-	24	-	
40-Sirkeli Mescidi	-	-	-	24	-	
41-Ali Baba Mescidi	-	-	-	65	46	
42-Zaviye-i Ali Baba	-	-	-	-	28	
43-Mescid-i Firdevs	-	-	-	21	-	
44-Baba Üryan	-	-	-	46	-	
45-Üryan-ı Müslim	-	-	-	-	96	
46-Üryan-ı Zimmi	-	-	-	-	167	
44A-Sarı Şeyh (Hoca						
Arasta)	-	-	-	*	92	
42A-Cancun	-	-	-	98	-	
26A-Emir Ali nâm-ı						
diğer Ferraş	-	-	-	20	70	(Şems-i Ferraş)
47-Kösedere-i Müslim	-	-	-	-	50	
48-Kösedere-i Zimmi	-	-	-	-	124	
49-Akdeğirmen	-	-	-	-	154	
50-Osman Paşa	-	-	-	-	32	
51-Kilise	-	-	-	-	150	
52-Kurt Mescidi	-	-	-	-	5	
53-Ağca Bölge	-	-	-	-	111	
54-Çavuş Başı	-	-	-	-	58	
55-Ece	-	-	-	-	237	
56-Örtülüpınar	-	-	-	-	102	
57-Baldırbaşı	-	-	-	-	102	
58-Küçük Bengiler	-	-	-	-	101	
59-Kale-i Atfık	-	-	-	-	20	
60-Kale-i Cedid	-	-	-	-	4	

61-Zaviye-i Abdulvahab					
Gazi	-	-	-	-	5
62-Kılağuz	-	-	-	-	30
63-Hacı Veli	-	-	-	-	27
64-Kabala (Kabalı)	-	-	-	-	33
65-Gökçebostan	-	-	-	-	31
66-Bahtiyarbostanı	-	-	-	-	46
67-Oğlançavuş	-	-	-	-	32
68-Hamamardı	-	-	-	-	31
69-Küçükminare	-	-	-	-	110
70-Temürcülerardı	-	-	-	-	136
71-Kırcuk	-	-	-	-	29
72-Ferhadbostanı	-	-	-	-	39
73-Keçibula	-	-	-	-	36
74-İmaret	-	-	-	-	40
75-Bâb-ı Kayseri	-	-	-	-	168
76-Gök Hüssam	-	-	-	-	14
77-Hoca Hüssam	-	-	-	-	11
Cemaat-i Gariban	119		56**		
Toplam Hane	567	1327	2379	3376	3643
Mahalle Sayısı	16	20	32	41	59

* Her üç mahalle bir sonraki tahrirde Civan, Kepenek ve Kaleardı olarak geçmektedir.

**Abdulkerim ve Karagedük mahalleleri bu tarihte hane itibarıyla birlikte 114 yazılmıştır.

* Mahalle var ama nüfusu bilinmiyor.

** 56 hane (Cemaat, Sipahsan, Kale Mustahfızanının toplamıdır).

Ömer Demirel

موتو نام سید سلیمان اغلک دارالراحمه وفتک ریات برایت

212

سید سرکه واق دارالراحمه زان وفتک قوت حصه دارانیدن واز لاد وافتدن اسیردن
 توفیق رفیع الیخ خاقانی حردو الامیر والاقران سید سلیمان بن سید سلیمان زید قزوه مجلس شوم ودار
 وقت زبورک وطفیق معین الیخ توتیت رایسکی بوزدن افروز قزوه اسیردن اولوب کسین رهیار
 ریاستت زبورک کت میر وطفیق اولده بو نوب درجه لر مسافر اولدیفنی بیایم بر بموجب شرط واقف
 کوزون زبورک افتقا ایدر ایکن سفر ایکن سفر ایکن بر لندیز عسید معین نماییل بولان علی زام سر کوزون
 لوز زین برات کیندر ب ههنا شرط واقف اولطفم رفیقندن کوزون تومیم اولفق بایلیق عرض اولدیفنی
 التامس ووقف زبورک کاتیری و بالیکم منو لیز واهل مرتزقه لر باجهلم مجلس شوم و زبورک
 معین اولده بوزون سید شوره بلیق نماییل اولوب بکهنوز باس حیاتیق اولدیفن قزوتیه نص فی الیخ
 ریاستت متفق اولدیفن شرط واقف واور توتیتدن ریاستت قزوم سید سلیمان بر بموجب
 و استحقاقی وارد وچو ظهر لر شرط طوق السیام اخبار اینتریلد برمن توتیت قزوم زبورک
 رفیقندن قزوم سید سلیمان تومیم دیدینه برات علیش بر لکت ریاستت سید سلیمان
 السید امیر زید عم عرض ایتمکله ذکر اولدیم قوتیت ترا بیسکی اکبر اریز اولاد وواقفندن کوزون
 اوزونیک ایکن اهل وطاقنک وطفیق اینتر وریسوب کوزوم الحار ویا امیر قزوم رفیقندن کوزون
 بشا کهنه کنت اصح اریز اولاد وواقفندن سید کوزوم واهلا اوزون اولدیفن اوزون زبورک
 اوزونیک لشفه قوتیت حصه دارکنی قدر بولمدر زور کوزون اولدیفن کوزوم رفیقندن کوزون
 قزوم اولدیفن متفق زبورک غایت با وشتاکلتم تم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم
 ارن اوزونیک کونی تاریخ مورخ وریجه زورن کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم
 زبورک سید سلیمان بن سید سلیمان زید قزوه واروب وقرمکنند رفیقندن وقف زبورک بموجب
 شرط واقف توتیت رایسکین متفق اولوب اوا کوزون کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم
 منکوره وطفیق معین الیخ متفق اولد کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم
 اوقاف زبورک کوزون کوزوم کوزوم اولد او نماییل رفیق اولدیفن قزوم کوزوم کوزوم کوزوم
 و مزاج اولوب دمن ووقف طمیر سید سلیمان کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم
 کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم کوزوم

قدوس صلی اللہ علیہ وسلم

Sivas Şer' iye Sicili, 5/212. "Seyyid Süleyman Ağa'nın Berat Kaydı"

نصیح و ابرار فیضه الله افندی نیک مدرکک توجیه برات

زلمت است او قاف همایونم ملوکانه ملحقان بن سوسا و افق بر وجه مدرکک و فقیهین الملق اوزر
 وظیفه معینه ایلر نصف مدرکک هشت بنون ارقم منصرف اوزرات اطاع عبدالرحمن فوت اولم
 مخلوق صلیبی صحیح او غلغلی فیضه الله و محمد نور الله خلفه لرح علی الاشیانک توجیه اولمقی اقصی ابر
 ابر ایکن عرفوم محمد نور الله غلیفه باباسی مخلوقن قرنداشی مذکور فیضه الله لیمو و اخفا ابرک
 اوزرند توجیه و برات ابرو رب باباسی پایا مخلوقن دور و لاجور ایلدکنه بنا جهت خیر لک نیک برع
 حصه سی باباسی مخلوقن و قرنداش فرقومک رفعتن مزبور فیضه الله غلیفه توجیه اولمقی رحانه سوسا
 نابین منقذ ذار کرم علی الله ذیع علم عن اینکن و تصدیق حصته مدرکک مذکور اطاع عبدالرحمن مخلوقن
 بیک ایلوز او تونیش لک شوالک دور و بی کویت تار غلیفه او غلغله نور الله ابن المطاع
 عبد الرحمن غلغله و لدش توجیه اولوب اوزرند اولدی اناطوط خایر سندن درکن راولغین
 بوسور بر جهت مذکورک نیک برع حصه سی بر منطوق عرض باباسی مخلوقن و قرنداش مذکورک رفعتن
 رفوم انشور افق توجیه رافع انش خاقان فیضه الله غلیفه ذیع حکم یا نفیس بلا قصور ادای خدمت
 ایکن و نیک و تکامل ابرایسه رفعتن اخرج و بر نیک شرطله توجیه و بر نیک برات عالشانک دور
 نیک بابش رجال دولت علیته او قاف همایونم ناظرکی افعی زالا کابر و الاکارم ایلدکنه حسب
 ذیع علوه اعلام ایلدکنه توجیه توجیه اولمقی اوزرک اعلم العالم المذنبین و افضله الفضلا
 المشورین بالفعل شیخ الاسلام مولانا صریحی عاصم اوامم الله تعالی فیض لک اشاره ایلدکنه
 اشارت توجیه توجیه و برات اعطا اولمقی فرمانم اولغین حصته مذید عنایت پادشاهانم
 ظهور کتور رب بیک ایلوز الی برکنه سی ذی القدر لک دور و بی کویت تار غلیفه مورت
 و بر نیک روالر همایونم توجیه توجیه برات همایون لیردوم و بیورد و مکی مذکور فیضه الله غلیفه ذیع علم
 واروب باباسی متوقای مذکورک مخلوقن و قرنداش فرقومک رفعتن شرط مذکور اوزر نفیس
 حصته مدرکک هشت منصرف اولوب ادای خدمت ایلدکنه فیکان بوزن اول جهت مذکورک منصرف
 اولغی وظیفه معینه لک توجیه توجیه اولور لیردوم و بیورد و مکی اولور ایلدکنه وظیفه معینه
 وقف مذکور مخلوقن متولیه اولدکن بوزن الوجب منصرف اولدکن سوسا بر علالت شریف اعتماد
 قیبله خیراتی ایوم ان من عترة الفقه لک احدی و خمین و مابین و الف و صلیبه همایون

هو و صل الی

عمر ص

Sivas Şer'ıye Sicili, 18/14. "Feyzullah Efendi'nin Müderrislik Beratı"